

Noord & Zuid

Tijdschrift van de Orde van den Prince Vlaams-Nederlands Genootschap voor Taal en Cultuur
jaargang 9 nummer 17 // september 2026

Sprekken

over wat we zeggen (of niet)
en wat we ermee bedoelen

Inhoud

- 1 › Aan de lezer // *Willy Martin*
- 2 › De strijd om woorden, de strijd om betekenis // *Baldwin Van Gorp*
- 6 › Spreken // *Hans Andreus*
- 7 › Liever Aristoteles dan rijtjes – Hoe scholen ons kunnen voorbereiden op het publieke debat // *Marc van Oostendorp*
- 12 › De ongeschreven regels van het (sollicitatie)gesprek // *Melina De Dijn*
- 16 › En dan zullen we dezelfde taal spreken // *Lisette Lombé*
- 18 › Waarom vaag spreken een zegen kan zijn (maar het niet altijd is) // *Filip Buekens*
- 23 › Soebatten – Het mag wél // *Pia van Sonsbeeck*
- 24 › Zacht lawijt // *Willy Martin*
- 25 › Over handtammigheid en smoelastament // *Gloria Wekker*
- 26 › Saam-saam strooi praat // *Else Boekkooi*
- 28 › Metaforisch taalgebruik // *Freek Van de Velde*
- 31 › Zullen we het anders doen // *Hilde Adriaenssens*
- 35 › Logica // *Erik Spinoy*
- 36 › Wie is welkom in het Nederlands? Over de aard en het effect van inclusief taalgebruik // *Marten van der Meulen*
- 41 › Het volgende woord: over het genereren van taal door middel van AI // *Piek Vossen*
- 45 › Je bent dichtbij – Hoe het on gezegde schoorvoetend taal krijgt // *Eric Koenen*

COLOFON

Hoofredacteur: Willy Martin

Redactie: Hilde Adriaenssens, Martine de Clercq, Colette Demil, Ruud Hendrickx, Wim Hüsken, Xavier Lesage (redactiesecretaris), Pia van Sonsbeeck

Druk en vormgeving: Graphius, Oostakker (B)

Pentekeningen: © Anne van Herreweghen

Verantwoordelijke uitgever: Jan Van Daele, Orde van den Prince, www.ovdp.net

Correspondentieadres: willy.j.r.martin@outlook.com

Noord & Zuid is lid van Folio, een digitaal platform voor Nederlandstalige cultuurtijdschriften (www.foliomagazines.be)

Aan de lezer

Je kunt maar twee dingen doen met taal: schrijven en lezen oftewel spreken en verstaan.

Iedere keer dat ik in één van de eerste colleges van het academisch jaar deze woorden uitsprak, merkte ik bij de studenten dezelfde reactie. Hoezo slechts twee dingen? Taalwetenschap is toch best een pittig vak en taal een complex proces? Er viel dus niet alleen enige verwondering en verbazing te bespeuren bij mijn gehoor, maar ook een lichte vorm van ontgoocheling en ongeloof. Toch was voor dat laatste geen reden. Immers zoals elke *boutade* was ook de bovenstaande een simplificatie van de werkelijkheid met de bedoeling te prikkelen, uit te dagen en tot nadenken te stemmen. Daarenboven bevatte ook deze uitspraak een fundamentele grond van waarheid, namelijk dat taal in essentie slechts op twee manieren gebruikt kan worden: *actief* (schrijven, spreken) en *passief* (lezen, verstaan).

Dit nummer is volledig gewijd aan één van die functies, aan de actieve, productieve functie, aan *spreken*. Alle bijdragen gaan daarover, al doet één ervan dit op een impliciete wijze. Piek Vossen heeft het in zijn artikel over het genereren van taal middels AI, over *schrijven*, maar u hebt al begrepen dat *spreken* en *schrijven* met alles wat daarachter zit dicht bij elkaar aanliggen, het gaat in beide gevallen immers om het *produceren van taal*.

Zoals bij andere *Noord & Zuid*-nummers is ook het voorliggende geconcipieerd vanuit een *bewegend perspectief*. Er is geen strakke, rechte lijn die van het ene naar het andere artikel leidt, wel wordt hetzelfde onderwerp (taalproductie) vanuit diverse invalshoeken bekeken en benaderd. Een zakelijke invalshoek bij De Dijn bijvoorbeeld, een didactische bij Van Oostendorp, een (socio)linguïstische bij Van der Meulen. En in andere artikelen wordt ernaar gekeken welke middelen en strategieën we bij het spreken inzetten en wat het effect is van, bijvoorbeeld, frames, metaforen, stiltes, vaagheid, AI ...

Een verdere *leeswijzer* lijkt niet nodig bij dit nummer: de gedichten spreken voor zichzelf en ook de tekeningen zijn duidelijk aan het thema gelieerd: het masker (p.11), de gesloten lippen (p.48), het zachte 'lawijt' van de fluitspeler (p.27), de vage figuren (p.40). Alleen het centrale deel op de pagina's 23-26 vraagt wat meer toelichting. *Soebatten, zacht lawijt, smoelastament, strooi praat*: bij dit *klavertjevier* gaat het telkens om een woord of een uitdrukking die een bepaalde manier van spreken weergeeft die typisch is voor, en alleen voorkomt in, één van de varianten van het Nederlands: het Nederlands-Nederlands, het Belgisch-Nederlands, het Surinaams-Nederlands en ... het Afrikaans. Deze laatste is natuurlijk geen variant van het Nederlands, maar een eigen, zelfstandige taal, onze enige zusters taal. Duizenden kilometers van ons taalgebied verwijderd en toch zo dichtbij. Vandaar ook dat deze bijdrage niet in het Nederlands, maar in het Afrikaans geschreven is.

Lezen en schrijven, spreken en verstaan. U weet inmiddels dat één kant van de taalmedaille voor u in dit nummer behandeld wordt; nu bent u zelf aan zet: voor die andere kant, die van lezen en verstaan.

Veel plezier ermee.

Willy Martin
hoofdredacteur *Noord & Zuid*

De strijd om woorden, de strijd om betekenis

Baldwin Van Gorp

Hebben we het over klimaatopwarming of over klimaatverandering? Wat betekent het als iemand zich *woke* noemt en de *white male gaze* in vraag stelt? En bestaat er eigenlijk iemand die zichzelf als anti-vaxer bestempelt, of is dat vooral een label dat door anderen wordt opgeplakt? Veel woorden die we gebruiken, kunnen een debat meteen op scherp stellen, nog voor er één argument is geformuleerd. Onze woordenschat beschrijft de werkelijkheid immers niet alleen, maar helpt ook mee te bepalen hoe we haar begrijpen. Sommige manieren van denken worden daardoor waarschijnlijker dan andere. Framing is een van de mechanismen die hieraan ten grondslag ligt.

Over taalrelativiteit, frames en olifanten

De honderd jaar oude Sapir-Whorf-hypothese stelt dat de taal die iemand spreekt, beïnvloedt hoe die persoon de wereld waarneemt. Zo is er heel wat onderzoek uitgevoerd naar het aantal woorden dat een taal rijk is om kleuren aan te duiden. In de Bantoetaal Setswana bijvoorbeeld verwijst *botala* naar alle schakeringen van blauw en groen en *bohibidu* naar zowel roze, oranje als rood. Uit experimenten blijkt dat er inderdaad enige invloed is van de beschikbare woordenschat op hoe gebruikers kleuren zien. Na jaren van onderzoek luidt de conclusie uiteindelijk toch dat er eerder sprake is van taalrelativiteit dan van taaldeterminisme. Taal is een belangrijke factor die het denken beïnvloedt, naast persoonlijke ervaring, socialisering en cultuur.

In alle communicatie rond maatschappelijke onderwerpen zitten bovendien frames vervat, dat wil zeggen, perspectieven die cultureel gedeeld worden en die mee bepalen welke betekenis we aan de werkelijkheid toekennen. Dat gebeurt grotendeels onbewust, omdat we routinematig schemata gebruiken om op efficiënte wijze met elkaar te communiceren. Zo is er een duidelijk een 'uit eten gaan'-schema dat we delen, waardoor het logisch is dat we bijvoorbeeld eerst een keuze maken uit een menu, en niet verwachten dat er meteen eten op tafel komt.

Framing heeft in het publieke debat een negatieve connotatie. Dat heeft te maken met het strategische, soms ronduit manipulatieve gebruik van framing – vooral in de politiek – om via strategisch taalgebruik het denken van mensen te sturen. Opvallend is dat als er naar framing verwezen wordt, het steevast de tegenstander is die framet, en dat de

conclusie luidt, dat die de waarheid verdraait.

Ieder frame vertegenwoordigt één manier om naar de werkelijkheid te kijken en welk frame dat is, is niet gegeven vanuit de werkelijkheid. Framing is immers een cognitief proces, waarbij een metafoor, een stereotype, een mythe en de waarden en normen die daarachter schuilgaan, worden ingezet om een hele causale redenering op te zetten. De kracht van framing is dat die redenering niet expliciet uit de doeken moet worden gedaan. De gekozen woorden en beelden activeren op het cognitieve niveau een hele gedachtegang. Het gaat hier dus over de 'onzichtbare taal' die we hantieren, of de pragmatiek. Zo lanceerde Bart De Wever in 2019, toen hij nog N-VA-voorzitter was, het neologisme 'pretpedagogie'. Dat éne, allitererende woord volstaat om de hele achterliggende redenering weer te geven: de dalende onderwijskwaliteit is het gevolg van de verschuiving in het onderwijs van kennisoverdracht naar een ontspannen sfeer waarin leren vooral leuk moet zijn.

Het is altijd een plus in een debat om inzicht te hebben in de retoriek van anderen. De Amerikaanse linguïst George Lakoff merkte echter op dat het niet altijd verstandig is om mee te stappen in de framing van tegenstanders, ook al is het idee om die onderuit te halen. Als je het bijvoorbeeld niet eens bent met de hele redenering van Bart De Wever rond zijn 'pretpedagogie', is het verstandig om die term niet zelf in de mond te nemen. De toehoorders gaan je argumentatie namelijk onvermijdelijk afzetten tegen de ideeën van De Wever. Om het met de woorden van Lakoff te zeggen: als je argumenteert dat het publiek *niet* aan een olifant moet denken, denkt het aan ... een olifant!

Klimaatverandering of klimaatopwarming?

Woordkeuze doet er wel degelijk toe. Maar we kunnen niet voorbijgaan aan het dilemma dat we pas over een probleem kunnen spreken, als we het eerst benoemen. Maar zodra we het benoemen, kiezen we woorden die vaak al een bepaalde interpretatie of waardering van dat probleem bevatten. De *plastic soup* in de Grote Oceaan bestond bijvoorbeeld pas toen kapitein Charles Moore in 1997 het begrip lanceerde. Als we het over het klimaat willen hebben dan is er bijvoorbeeld de keuze om het te hebben over klimaatopwarming of klimaatverandering. Dat zijn alvast geen synoniemen. Gevoelsmatig klinkt klimaatopwarming (*global warming*) dramatischer dan klimaatverandering (*climate change*). Wetenschappelijk bekeken is *global warming* één vorm van het bredere *climate change*, waardoor er eveneens een inhoudelijke reden is om de tweede term boven de eerste te verkiezen. Maar is er louter vanuit communicatiestandpunt een voorkeur voor één van beide termen? Het gaat hier dus over de associaties die beide begrippen oproepen, de impliciete redenering en de conclusie die mensen eraan verbinden.

In een memo van Frank Luntz, opiniepeiler voor de Republikeinen in de V.S., die in 2003 uitlekte, werd geadviseerd om de term *global warming* te vervangen door *climate change*. De tweede term zou suggereren dat het een minder urgent en beter beheersbaar probleem is. De term zet de burger met andere woorden minder aan tot politieke actie. De ene term ging de andere dan ook vervangen, met het oog op het verlagen van de plaats van het onderwerp op de politieke agenda. Wetenschappelijk onderzoek bracht echter een veel genuanceerder verhaal aan het licht. De term *global warming* bleek bij Republikeinse kiezers meer scepsis op te roepen (voor Democraten deed het er niet toe).¹ Als het doel dus is om conservatieve kiezers

minder defensief te laten reageren, dan lijkt *climate change* net een betere keuze dan *global warming*. Dit soort onderzoek is eveneens op grote schaal uitgevoerd in dertig Europese landen. Daaruit bleek echter dat het gebruik van ‘klimaatverandering’ in de communicatie om burgers in Europa te mobiliseren, het klimaatscepticisme nauwelijks doet afnemen.

Stilstaan bij de eigen frames

Uit de besproken voorbeelden blijkt al dat het niet mogelijk is om frameeloos te communiceren. Communiceren over maatschappelijke thema's zonder gebruik te maken van frames is een onmogelijke opdracht. Vandaar dat het belangrijk is om stil te staan bij de eigen framing. Iemand die zich er niet van bewust is dat framing altijd een keuze inhoudt en er alternatieve frames voor handen zijn, zal het meeste baat hebben bij deze denkoefening.

Kenmerkend voor de gangbare framing is dat die problematiserend van aard is. In de regel betekent het gebruik van een frame dat het onderwerp waarover het gaat als een probleem wordt voorgesteld. Politici, wetenschappers, journalisten en belangengroepen hebben namelijk het meest baat bij problematisering. Dat komt omdat de middelen schaars zijn. Pas als iets als een probleem wordt ervaren, kan er meegedongen worden naar een deel van de hoek. De keerzijde van die problematisering is dat we vooral de ellende in de wereld te zien krijgen. Een ander neveneffect is het versterken van stigmatisering. Uit eigen onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat de dominante framing rond kinderarmoede, psychische aandoeningen en dementie² bijdragen aan het stigma dat de direct betrokkenen ervaren.

Een weg die het overwegen waard is om te bewandelen, is die van *counter-framing*. Bij dit mechanisme wordt het heersende frame uitgedaagd. Omdat de

problematiserende frames meestal de bovenhand hebben, kan het verrijkend zijn om na te denken welke frames zouden kunnen bijdragen aan de de-problemativering van een issue. Drie voorbeelden kunnen die visie verduidelijken.

Bij kinderarmoede loert stigmatisering voortdurend om de hoek. Beleidsmakers kiezen wel eens voor het beeld van de lege brooddoos als frame. Dat kan werken om de aandacht te trekken, maar het zadelt de ouders van die kinderen wel met een stigma op. Bijkomend worden de kinderen als slachtoffers neergezet. Slachtofferschap lijkt een sterk frame, maar dat is het niet. Een slachtoffer is namelijk passief en heeft hulp van buitenaf nodig. Daarom is het beter om kinderen die opgroeien in armoede als sterk voor te stellen, als kinderen met pit en potentieel. Zo volstaat het om hen voldoende aandacht en ruimte te geven om er later de vruchten van te plukken.

Psychische aandoeningen vormen eveneens een thema waarbij het slachtoffer om de hoek schuilt. Maar de dader is nog een prominenter archetype. Personen met psychische problemen worden al te makkelijk als verantwoordelijk gesteld voor hun problematiek: ‘Depressief? Ga op vakantie!’, ‘Burn-out? Kom van *uw lui gat!*’ Meer valt er te verwachten van *empowerment*, waarbij de persoon die worstelt met een psychische kwetsbaarheid kan rekenen op de steun van anderen, maar tegelijk ook *agency* krijgt. Dit betekent dat een beroep wordt gedaan op het vermogen om zichzelf te helpen, niet vanuit een schuldvraag maar vanuit een geloof in zelfredzaamheid.

Bij dementie ten slotte is er sprake van verschillende frames die elkaar versterken: de angst voor aftakeling, het idee dat dementie de geest en de ziel wegneemt, dat er enkel een ‘minderwaardig’ materieel lichaam overblijft. Het beeld dat dementie een monster is dat op de loer ligt en bestreden moet worden.

Counterframes die hun nut hebben bewezen, zijn onder meer ‘pluk de dag’, personen met dementie nog steeds als volwaardige individuen benaderen en het beeld dat dementie niet te bekampen valt, maar eerder een ongenodigde gast is waarmee we moeten leren om te gaan.

Belangrijk om te benadrukken is dat de voorbeelden niet suggereren dat het advies luidt om volop in te zetten op counterframes die de-problematiseren. Ieder frame biedt slechts een partieel beeld van de werkelijkheid en houdt alternatieve zienswijzen buiten het blikveld. Een frame kan te sterk simplificeren. Daarom biedt een combinatie van verschillende frames en counterframes het meest complete beeld van de realiteit. Die realiteit is immers complex. Er verschijnen nuances, en een breder beeld helpt om dat in te zien.

Besluit

Taal is veel meer dan een neutraal instrument om de werkelijkheid te beschrijven. De woorden die we kiezen, activeren frames die mee bepalen hoe we maatschappelijke kwesties begrijpen, beoordelen en bespreken. Framing is daarbij geen uitzonderlijk of manipula-

tief verschijnsel, maar een onvermijdelijk onderdeel van menselijke communicatie. Wie spreekt over klimaatverandering of pretpedagogie, roept telkens een geheel van impliciete betekenissen, waarden en veronderstellingen op.

Daarom is het niet zozeer de vraag *of* we framen, maar *welke* frames we hanteren en welke alternatieven daarbij uit beeld verdwijnen. Bewustwording van die keuzes maakt een genuanceerder debat mogelijk. Niet omdat frames kunnen worden vermeden, maar omdat het erkennen van meerdere frames en counterframes ons helpt de complexiteit van de werkelijkheid beter te begrijpen. Juist in die confrontatie van verschillende perspectieven schuilt de meerwaarde van een kritisch en open maatschappelijk gesprek.

Noten

- 1 J.P. Schuldt, S. Roh & N. Schwarz, Questionnaire design effects in climate change surveys: Implications for the partisan divide, in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 658, 1, 2015, pp. 67-85.
- 2 B. Van Gorp & T. Vercruyse, Frames and counterframes giving meaning to dementia: A framing analysis of media content, in: *Social Science & Medicine*, 74, 8, 2012, pp. 1274-1281.

Baldwin Van Gorp is doctor in de politieke en sociale wetenschappen. Hij is hoogleraar journalistiek en communicatiemanagement aan de KU Leuven en staat aan het hoofd van het Media, Information & Persuasion Lab. Zijn voornaamste onderzoeksinteresse is de framing van maatschappelijke problemen. Hij publiceerde uitgebreid over het onderwerp in vooraanstaande wetenschappelijke tijdschriften zoals *Journal of Communication*, *Social Science & Medicine* en *Public Understanding of Science*. Zijn persoonlijke website is www.baldwinvangorp.com

Spreken

Ik verduister mijn woorden.
Ik verhelder mijn woorden.
Ik spreek niet van vrouw maar van leven.
Ik spreek niet van man maar van dood.

Ik spreek niet van mij maar van mens.
Ik spreek niet van veel maar van weinig,
niet van weinig maar wat van is.
En ik spreek werkelijk door schijnbaar;
weerstrevend spreek ik;

spreekt men mij.

Hans Andreus

Uit: *Het land van Horen en Zien*, De Bezige Bij, Amsterdam, 1957.

Liever Aristoteles dan rijtjes

Hoe scholen ons kunnen voorbereiden op het publieke debat

Marc van Oostendorp

Ergens in Nederland of Vlaanderen zit op dit moment een jongen van vijftien een rijtje ‘drogredenen’ uit zijn hoofd te leren. Stroman. Hellend vlak. Vals dilemma. Cirkelredenering. Over een paar weken moet hij die woorden kunnen terugvinden in een krantenstuk over stikstof of over de wolf, en dan heeft hij zijn punten binnen. Intussen wordt buiten het lokaal het publieke debat gevoerd waarvoor hij wordt klaargestoomd. En als je daarnaar kijkt, naar de talkshows, de tijdlijnen, en de vergaderzalen, zou je niet meteen zeggen dat daar grote behoefte is aan dat rijtje.

Het rijtje

De klassieke retorica is waarschijnlijk het oudste vak uit de westerse traditie dat nog altijd als model dient in het onderwijs. Van Aristoteles’ *Rhetorica* loopt een verrassend rechte lijn naar de methodes die op de middelbare school op tafel liggen. Althans, vanaf precies één onderdeel van Aristoteles’ handboek: de logos, de logische opbouw van het betoog. De rest is onderweg ergens blijven liggen.

Dat is niet omdat er sowieso niets gebeurt in dat onderwijs. In de Nederlandse examensyllabus is bijvoorbeeld de afgelopen tien jaar juist het een en ander veranderd. Na de nogal scherpe kritiek in 2013 en 2014 op de manier waarop argumenten daarin werden ingedeeld, kwam er in 2017 een nieuw begrippenkader: het onderscheid tussen ‘objectieve’ en ‘subjectieve’ argumenten werd

vervangen door dat tussen ‘feitelijke’ en ‘waarderende’. Ook de lijst drogredenen die een leerling moet kunnen aanwijzen ging op de schop. Dat leverde zeker een verbetering op.

Maar de onderliggende gedachte dat argumenteren een kwestie is van classificatie, veranderde daarbij niet. Omdat het argumentatieonderwijs in de praktijk dicht tegen de examentraining aan ligt – en de uitgevers van de grote methodes dat heel goed weten – komt dat neer op het aanwijzen van schema’s en het opdreunen van een lijst. Bovendien worden in die lijst alleen logische argumenten positief gewaardeerd. *Pathos*, het aanspreken van de gevoelens van je publiek, komt in dat rijtje bijvoorbeeld uitsluitend voor als drogreden: ‘het bespelen van het publiek’. Zoiets geldt ook voor *ethos*, het beroep op de autoriteit van de spreker. Emotie is in het schoolvak argumenteren per definitie vals spel.

Dat het zo gelopen is, kun je best begrijpen. Een examen heeft antwoorden nodig die goed of fout zijn, en het is nu eenmaal eenvoudiger om na te gaan of iemand het woord 'stroman' op de juiste plaats heeft geplakt dan of iemand een tekst werkelijk heeft doorzien. De logos leent zich voor objectieve correctie, het ethos en het pathos bijna per definitie niet. Zo bepaalt uiteindelijk het correctievoorschrift wat argumenteren is.

De drogreden bestaat niet

Neem het op de man spelen. Elke leerling leert dat je het argument moet aanvallen en niet de persoon die het uitsprekt. Maar stel dat die persoon een onderzoeker is die zijn onderzoek naar de gezondheidseffecten van roken heeft laten betalen door een sigarettenfabrikant. Is wijzen op die man dan echt alleen maar een drogreden, of in tijden waarin juist allerlei mensen zich op allerlei manieren een mening aanmeten over zo'n beetje alles, een goede zet?

Of neem het beroep op autoriteit, in de rijtjes doorgaans het tweede kwaad. In het leven van alledag doen we vrijwel niets anders, en vaak met goed resultaat. Ik geloof dat het vannacht gaat vriezen omdat het KNMI dat zegt, niet omdat ik zelf iets van luchtdrukgebieden begrijp. Ik geloof dat er zoiets bestaat als een neutrino, op gezag van mensen die ik nooit heb ontmoet. Een samenleving waarin niemand meer op autoriteit afgaat is geen samenleving van kritische denkers, maar een waarin je 's ochtends niet meer weet of je een jas aan moet trekken.

En de drogreden van het hellende vlak? Sommige vlakken zijn nu eenmaal echt glad. Dat is geen redeneerfout, dat is geschiedenis.

Zeker, het zijn allemaal argumenten die je zorgvuldig moet wegen: wat is dat voor autoriteit waarop die persoon zich beroept, en is die hier relevant? Is dat vlak wel zo hellend? Of een verwijzing naar

de persoon van de spreker terecht is, hangt af van wie die spreker is, waar het over gaat, wat er op het spel staat en wie er meeluistert. Dat kun je alleen niet aflezen aan de vorm van de zin. Wie een argument beoordeelt, oordeelt, en oordelen kun je niet uit je hoofd leren.

Wat Aristoteles nog meer wist

Het merkwaardige is dat de traditie waar naar het onderwijs zegt terug te grijpen, dit allemaal al wist. Aristoteles onderscheidde de genoemde drie manieren waarop een spreker zijn publiek voor zich wint. De logos: de redenering, de bewijsvoering, de samenhang. Het ethos: het beeld dat de spreker van zichzelf oproept — deskundig, betrokken, integer, of juist niet. En het pathos: het beroep op wat het publiek voelt. Volgens Aristoteles werken die drie nooit los van elkaar. Overtuigen is geen som die je uitrekent maar iets wat drie kanten tegelijk heeft.

Van die drie heeft de school er dus één overgehouden en de andere twee tot zonde verklaard. Ethos verschijnt in het curriculum vrijwel alleen als ad-hominemargument en autoriteitsargument, allebei fout, en verder als het vinkje bij de vraag of een bron 'betrouwbaar' is. Pathos verschijnt als bespeling van het publiek. Dat leerlingen hun eigen ethos zouden kunnen leren vormgeven, of zouden kunnen onderzoeken hoe anderen dat doen, komt voor zover ik kan zien niet ter sprake.

Zelfs de logos is bij Aristoteles trouwens geen neutraal gegeven. Welke feiten je kiest, welke je weglaat, in welke volgorde je ze zet: het hoort er allemaal bij. Een oude vuistregel is om je sterkste argumenten aan het begin en aan het eind te plaatsen en de zwakkere ertussenin te verstoppen. En die vuistregel werkt, omdat mensen nu eenmaal het best onthouden wat vooraan en achteraan bij een opsomming staat. Een strikt logische analyse veronderstelt een lezer die een heel betoog in één keer overziet. Zo'n lezer bestaat niet.

Er is nog iets. Bij de klassieken was de retorica in de eerste plaats een praktijk. Je leerde niet om andermans betogen te becijferen, je leerde spreken; voor een rechtbank, een raad, een volksvergadering, als er iets op het spel stond. De analyse was een bijproduct van het maken. Bij ons is het omgekeerd: de analyse is het vak geworden en het maken vaak een extra voor de debatclub, voor de leerlingen die daar toevallig aanleg voor hebben. Je zou het kunnen vergelijken met muziekonderwijs waarin iedereen leert partituren te beoordelen op de juiste akkoorden en modulaties en niemand ooit een instrument aantreft, of hoort hoe aantrekkelijk soms een ‘verkeerd’ geplaatst akkoord kan zijn.

Waar het debat werkelijk over gaat

Stap nu het lokaal uit, het publieke debat in, want daar zou dit alles voor bedoeld moeten zijn. Waar gaat het over in die arena? Bijna nooit over de vraag of een redenering formeel klopt.

Wie deelt dit bericht op sociale media: een minister, een hoogleraar, een anoniem account met een cartoonafbeelding, een *bot*? Kan ik iemand vertrouwen die door een fabrikant wordt betaald, of door een ministerie, of door zijn eigen achterban? Dat zijn ethoskwesies, allemaal, en ze vormen het eigenlijke slagveld van de hedendaagse publieke communicatie. De opkomst van chatbots maakt het alleen maar ingewikkelder: wat is eigenlijk het ethos van een taalmodel, van een spreker die niets gelooft en nergens verantwoordelijk voor is? En intussen is het pathos dat maakt dat een boodschap zich verplaatst: woede en verontwaardiging reizen sneller dan afgewogen redeneringen.

Wie alleen heeft geleerd de logos te controleren, komt dus ongewapend naar het strijdperk. Het is alsof je bij een overstroming het metselwerk komt inspecteren. Het water komt niet door de muur.

Het komt onder de deur door.

Kijk eens naar een willekeurige avond televisie. Er zit iemand die zegt: ik sta hier als moeder van drie kinderen. Er zit iemand die iedere derde zin begint met ‘uit onderzoek blijkt’. Er zit iemand die zijn stem laat zakken bij het woord ‘onze’. Dat is van minuut tot minuut ethos en pathos, en het is precies waarop de kijker thuis reageert. Wie zo’n avond uitsluitend zou nakijken op argumentatieschema’s, heeft van het hele gesprek ongeveer een tiende gezien.

Neem nepnieuws, waarvan iedereen vindt dat leerlingen het moeten leren herkennen. Met een argumentatieanalyse kom je een eind: je kunt vaststellen dat het bericht innerlijk tegenstrijdig is of niet klopt met wat je verder weet. Maar je begrijpt op die manier nooit waaróm het werkt. Waarom anderen erin trappen. Waarom het voor jou, heel even, ook aantrekkelijk was.

Geen recept

Ik ga hier geen pasklare alternatieve methode voorstellen, en niet alleen uit ruimtegebrek: een nieuw lijstje is het laatste wat het vak nodig heeft. Elk schema dat je bedenkt, hoe fijnzinnig ook, verandert binnen enkele schooljaren in iets wat de dag voor het examen erin wordt gestampt. Zo werkt het systeem, en je kunt het de docenten niet aanrekenen.

Wat wel kan is een andere vraag stellen. Niet: welke drogreden is dit? Maar: waarom werkt dit op mij? Die vraag is lastiger na te kijken — hij heeft geen goed antwoord, alleen betere en slechtere — en juist daarom is hij de moeite waard. Hij maakt van de leerling geen inspecteur van andermans redeneringen, maar iemand die zijn eigen gevoeligheden leert kennen. Dat lijkt me wat een burger nodig heeft in een tijd waarin hij van ’s ochtends tot ’s avonds wordt aangesproken door mensen die iets van hem willen. Quintilianus, die tweeduizend jaar

geleden les gaf in precies dit vak, zag geen verschil tussen retorisch onderwijs en de vorming tot burger. Ik geloof dat hij gelijk had, en ik vermoed dat wij dat verschil per ongeluk hebben aangebracht toen we de emoties buiten de deur zetten.

Eerlijk is eerlijk: dit artikel is, zoals ieder artikel, zelf ook een retorische daad. Ik heb argumenten aangevoerd en die in een volgorde gezet (logos). Ik heb me gepresenteerd als iemand die het vak kent en zich zorgen maakt over het onderwijs, wat je geneigd maakt mij te geloven (ethos). En die jongen van vijftien in de eerste alinea: die heb ik nooit ontmoet, die is er vooral omdat een jongen van vijftien meer met een lezer doet dan een zin over eindtermen. Dat was pathos, en het was, geloof ik, het effectiefste middel dat ik tot nu toe heb ingezet.

Literatuur

Aristoteles, *Retorica*, vertaald door Marc Huys, Historische Uitgeverij, Groningen, 2004.

Frans van Eemeren & Rob Grootendorst, *A systematic theory of argumentation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Jaap de Jong, Adriaan Rademaker & Christoph Pieper, *Beïnvloeden met emoties. Pathos en retorica*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2015.

Marc van Oostendorp is hoogleraar Nederlands en academische communicatie aan de Radboud Universiteit en hoofdredacteur van Neerlandistiek.

De ongeschreven regels van het (sollicitatie)gesprek

Melina De Dijn

Mensen zijn opmerkelijk vaardig in interactie. We zijn er de hele dag door mee omringd – elk gesprek, elke uitwisseling, elke korte woordenwisseling aan de kassa is interactie – en toch is de wetenschappelijke studie ervan opvallend jong. Pas sinds het midden van de vorige eeuw buigen onderzoekers zich systematisch over de vraag hoe mensen met elkaar praten. Dat is op zijn minst merkwaardig, voor iets wat zo alomtegenwoordig is.

Zelf hou ik me in mijn onderzoek, samen met mijn collega's Dorien Van De Mierop en Kaat De Gueldre, bezig met een specifieke vorm van interactie: het sollicitatiegesprek. We doen dat aan de hand van opnames van echte gesprekken tussen recruiters en kandidaten, die we minutieus analyseren op wat er zich daarin precies afspeelt. In wat volgt neem ik u eerst mee in het bredere veld, aan de hand van een klein maar veelzeggend onderdeel van elk gesprek: de stilte. Vervolgens zoom ik in op mijn eigen onderzoeksterrein en laat ik zien hoe sollicitatiegesprekken, ondanks hun formele karakter, voortdurend ruimte laten voor iets heel persoonlijks.

Veelzeggende stiltes

Hoe kort een stilte in een gesprek ook is, we merken haar bijna altijd op. Al na iets meer dan een seconde registreren we dat er iets hapert. Een pauze van drie seconden voelt voor de meeste mensen al ronduit ongemakkelijk aan. Dat is op zich al opmerkelijk: blijkbaar houden we, zonder dat we ons daarvan bewust zijn, voortdurend de tijd bij tijdens een gesprek.

Nog interessanter is wat we met die stilte doen: we interpreteren haar. Stel dat u iemand uitnodigt om mee naar de film te gaan. Gaat die persoon op de uitno-

diging in, dan volgt het antwoord meestal snel en is het kort: 'leuk', 'ja', 'oké'. Wil die persoon echter niet mee, dan valt er vaak eerst een korte stilte. Die stilte alleen al is voor de uitnodiger genoeg om de bui te voelen hangen, nog vóór er een woord van weigering gevallen is. Vaak volgt daarna een langere, meer omstandige uitleg, waarin de weigering wordt ingekleed en verzacht. De stilte zélf is dus al een antwoord, nog vóór de woorden er zijn.

Deze fijngevoeligheid voor stiltes kunt u trouwens makkelijk zelf uittesten. De socioloog Garfinkel¹ deed in zijn onder-

1 H. Garfinkel, *Studies in Ethnomethodology*, Polity Press, Cambridge, 1984.

zoek iets vergelijkbaars: hij ging bewust in tegen ongeschreven sociale regels, precies om te laten zien hoe streng die regels eigenlijk zijn – iets wat pas echt zichtbaar wordt zodra ze doorbroken worden. Probeer voor de aardigheid hetzelfde met pauzes: laat in uw volgende gesprek, met iemand die dit artikel niet gelezen heeft, telkens een fractie langere stiltes vallen voor u antwoordt. De kans is groot dat u op een van twee dingen stoot: ofwel wordt u erop aangesproken ('ben je afgeleid?', 'twijfel je ergens over?'), ofwel neemt de ander vlot zelf het woord weer, om de stilte te vullen. Beide reacties tonen hetzelfde: we staan bijna gechronometreerd met elkaar in gesprek. De kleinste extra pauze valt op, en we proberen meteen te achterhalen waar ze een signaal van is.

Diezelfde vaardigheid zien we ook op andere momenten in een gesprek. Denk aan hoe moeiteloos we er, zelfs in een grotere groep, meestal in slagen om niet allemaal tegelijk te praten. Vaak volstaat één blik om aan te duiden wie als volgende aan het woord komt. Het zijn dit soort kleine, bijna onzichtbare vaardigheden die het onderzoek naar interactie zo boeiend maken: hoe alledaags een gesprek ook lijkt, onder de oppervlakte gebeurt er voortdurend heel veel.

Small talk en informaliteit in het sollicitatiegesprek

Diezelfde fascinatie voor interactie speelt ook een grote rol in mijn eigen onderzoek, meer specifiek mijn onderzoek naar het sollicitatiegesprek. Op het eerste gezicht is dit een formeel, institutioneel gesprek, met een duidelijke rolverdeling tussen recruiter en kandidaat. Toch is het sollicitatiegesprek in de praktijk een hybride gesprek: een kandidaat moet zich er niet enkel profileren als iemand die professioneel en bekwaam is, maar minstens even goed als iemand die sympathiek overkomt en in het team past. Wie zich tijdens een

sollicitatiegesprek uitsluitend formeel en zakelijk opstelt, maakt dan ook niet per definitie de beste indruk.

Binnen het onderzoek naar sollicitatiegesprekken is de psychologie van oudsher de dominante discipline. Een belangrijke inzichtenlijn daarbinnen stelt dat een sollicitatiegesprek net zo gestructureerd mogelijk moet verlopen: voor elke kandidaat dezelfde vragen, in dezelfde volgorde, en het liefst zo weinig mogelijk *small talk*, precies om vertekening (*bias*) bij de beoordeling te vermijden. Vanuit die logica is *small talk* eerder een storend element, dat je uit het gesprek probeert te weren.

Met ons interactioneel onderzoek zetten we daar een andere invalshoek naast. Waar de psychologie vaak theoretisch en normatief kijkt – hoe een sollicitatiegesprek zou moeten verlopen – kijken wij naar wat er in de praktijk daadwerkelijk gebeurt. En daar blijkt iets opvallends: die praktijk strookt niet altijd met de theoretische inzichten. *Small talk* en persoonlijke uitwisselingen duiken vaak op, ondanks de aanbeveling om ze te vermijden, en uit onderzoek blijkt dat ze zelfs mee bepalen wie uiteindelijk aangenomen wordt.

Dat wil niet zeggen dat die aanbeveling om interviews gestructureerd te laten verlopen geen waarde heeft, integendeel. Het is cruciaal dat recruiters deze boodschap krijgen, en dat men probeert om bias in sollicitatiegesprekken uit te sluiten. Maar wie wil begrijpen hoe sollicitatiegesprekken ook écht verlopen, en welke rol 'momenten' daarin spelen, moet naast dat normatieve model ook kijken naar de concrete, minutieuze details van het gesprek zelf: wie neemt het woord, wanneer valt er een stilte, wie brengt een persoonlijk element ter sprake. Precies daar biedt interactioneel onderzoek een meerwaarde.

Neem *small talk*. Die duikt in onze data op alle mogelijke momenten op. Niet alleen bij het begin of het einde van het

gesprek – een vraag als ‘heeft u het goed gevonden?’ dient vaak precies om de small talk op gang te trekken – maar ook middenin het gesprek zelf. Regelmatig komen daar persoonlijke elementen aan bod, die dan weer tot small talk kunnen leiden, en soms zelfs tot iets meer: het ontdekken van een gedeeld ‘lidmaatschap’. Recruiter en kandidaat merken dan dat ze iets delen – een hobby, een woonplaats, kinderen van ongeveer dezelfde leeftijd – en dat blijkt niet zonder belang. Uit een hele lijn van onderzoek naar sollicitatiegesprekken (onder meer het werk van Kerekes² en van Erickson & Shultz³), blijkt dat de kansen van een kandidaat toenemen wanneer zo’n gedeeld lidmaatschap tot stand komt. Vermoedelijk omdat het vertrouwen schept.

Belangrijk is dat dit lang niet altijd door de kandidaat wordt geïnitieerd. Om dat soort momenten precies te kunnen bestuderen, schrijven we die opnames tot in detail uit: elke aarzeling, elke pauze, elke overlap tussen sprekers. Pas in zo’n gedetailleerd transcript wordt zichtbaar hoe subtiel en tegelijk doelgericht dit soort interacties verlopen. Hoe zo’n moment van gedeeld lidmaatschap er in de praktijk uitziet, illustreert onderstaand fragment⁴ uit onze data. K staat voor de kandidaat, R voor de recruiter; de kandidaat solliciteert voor een functie waarin een technische, elektronica-achtergrond van pas komt.

K: ik ben ook bezig met euh
raspberry pi

R: ah ja

K: ja ik heb zo’n beetje van alles zo

R: ja dat slingert hier bij ons thuis
ook rond hé, raspberry pi, mijne
man is nen developer dus ja heeft
ook van alles euh ook met een

elektronica-achtergrond dus euh

K: ja

R: ja da da slingert hier ook wa rond
haha

De kandidaat vertelt dat hij zich bezig houdt met een *raspberry pi* – een klein minicomputertje dat vooral populair is bij hobbyisten die zelf elektronica- en programmeerprojecten in elkaar knutselen. In plaats van daar neutraal-professioneel op te reageren, vertelt de recruiter spontaan dat zo iets bij haar thuis ook ‘rondslingert’, omdat haar partner zelf ook met elektronica bezig is. Die uitdrukking, ‘slingert hier ook rond’, is op zich al veelzeggend: het is een heel informele, huiselijke manier van praten, niet meteen wat je op het eerste gezicht zou verwachten in een sollicitatiegesprek.

Wie neemt het initiatief?

Belangrijker nog is wie hier het initiatief neemt. Dit is niet de kandidaat die zijn best doet om aan te sluiten bij de recruiter, maar net omgekeerd: het is de recruiter die hier zelf actief een gedeeld lidmaatschap ter sprake brengt. Misschien verbaast dat wel — wordt een recruiter niet net verondersteld de neutrale, objectieve evaluator te zijn in dit gesprek? Toch komen dat soort interventies vanuit recruiters geregeld terug in onze data. Het is dus zeker niet zo dat enkel kandidaten proberen aan te sluiten bij de recruiter; ook recruiters zoeken zelf actief naar dat soort raakvlakken. Opvallend is ook h^oe dat gedeeld lidmaatschap tot stand komt: niet via een expliciete uitspraak zoals ‘we lijken op elkaar’, maar via een klein, terloops gebracht detail — een hobby die toevallig ook bij de recruiter thuis ‘rondslingert’. Precies in dat soort kleine, ogenschijnlijk onbeduidende details schuilt, zoals hierboven al aangehaald, het opbouwen van vertrouwen tussen recruiter en kandidaat.

2 J.A. Kerekes, ‘Winning an interviewer’s trust in a gatekeeping encounter’, in: *Language in Society*, 35(1), 2006, pp. 27-57.

3 F. Erickson & J.J. Shultz, *The counselor as gatekeeper: Social interaction in interviews*, Academic Press, New York, 1982.

4 De transcriptie werd vereenvoudigd met het oog op maximale leesbaarheid.

Het hoe en waarom van informele momenten

Waarom krijgen die persoonlijke en informele momenten een plaats in het sollicitatiegesprek? In de hedendaagse organisatiecultuur in westerse bedrijven is het als het ware ‘professioneel om persoonlijk te zijn’⁵. Van werknemers wordt verwacht dat ze hart en ziel in hun werk leggen, dat ze kritisch meedenken over hun werkplek en die mee helpen verbeteren, en dat ze een hecht team vormen met collega’s. Die informaliteit van het sollicitatiegesprek zien we trouwens niet enkel terug in small talk en gedeeld lidmaatschap, maar ook op andere manieren – en ook dit wijkt af van het normatieve beeld van het sollicitatiegesprek als een strak, formeel afvinklijstje. Zo gebruiken kandidaten en recruiters lang niet altijd standaardtaal, hoewel dat in de literatuur vaak wel verwacht wordt: in Vlaanderen spreekt men elkaar tijdens een sollicitatiegesprek geregeld gewoon aan met ‘ge’ of ‘gij’. Er wordt ook opvallend veel gelachen en geglimlacht tijdens dit soort gesprekken. En waar lang werd aangenomen dat de recruiter de touwtjes stevig in handen heeft, blijkt uit onze data dat ook kandidaten regelmatig onderbreken en zelf vragen stellen — dat zien we in het bijzonder in schaarstecontexten, waarin kandidaten door de krapte op de arbeidsmarkt meer in de pap te brokken hebben.

Dat klinkt op het eerste gezicht rooskleurig: je wordt als volledige persoon gewaardeerd, niet enkel als uitvoerder van taken, en er is ruimte voor betrokkenheid, verbondenheid en zingeving op de werkvloer. Het verlangen naar een ‘match’ op persoonlijk vlak laat zich zo al voelen bij het allereerste contactmoment tussen werkgever en werknemer: het sollicitatiegesprek. Maar dat heeft mogelijk ook een keerzijde. Hoe meer

een werknemer zich persoonlijk met zijn werk identificeert, hoe meer die er ook toe geneigd is zichzelf helemaal te geven – extra uren, extra inzet, extra flexibiliteit – zonder dat daar altijd een even duidelijke grens aan gesteld wordt. België kampt met een reëel probleem van werkkuitval, en al zijn daar uiteraard veel verschillende oorzaken voor, dan denk ik toch dat deze sterke identificatie met het werk – en de verwachting daartoe vanuit werkgevers – daar mee aan bijdraagt. Het feit dat werkgevers dit ook verwachten van werknemers krijgt in het maatschappelijke debat vaak weinig aandacht. Nochtans zien wij in onze sollicitatiegesprekkendata heel expliciet dat werkgevers hier actief naar peilen: past de identiteit van deze kandidaat bij de organisatie? Is dit iemand die zich met hart en ziel zal inzetten? Het is dus niet de werknemer alleen die zich (te?) sterk identificeert, ook de werkgever verwacht dat, en peilt daar al bij het sollicitatiegesprek actief naar.

Twee heel verschillende soorten gesprekken dus – een uitnodiging voor de film, een sollicitatiegesprek. Een stilte, een grapje over een raspberry pi die ‘rondslingert’: het lijken kleine, bijkomstige dingen, maar het zijn precies dit soort ogenschijnlijk terloopse momenten die de belangrijkste uitkomsten van een gesprek bepalen – hoe mensen zich verhouden tot elkaar, of een kandidaat al dan niet aangenomen wordt. Wie interactie bestudeert, leert dus vooral dit: dat er in een gesprek niets echt ‘toevallig’ is, en dat net de kleinste details gewicht in de schaal leggen.

Melina De Dijn is professor Toegepaste Taalkunde en Interculturele Communicatie aan de KU Leuven, Campus Brussel. Ze promoveerde op onderzoek naar interactie in sollicitatiegesprekken. Haar onderzoek focust op interactie op de werkvloer, met bijzondere aandacht voor de talige uiting van machtsdynamieken, stereotypering en discriminatie.

5 J. Scheuer, ‘Recontextualization and communicative styles in job interviews’, in: *Discourse Studies*, 3(2), 2001, pp. 223-248.

En dan zullen we dezelfde taal spreken

VRAAG ME op wie ik volgende keer ga stemmen, voor wie ik het winnende lot voor de toekomst van mijn kinderen in de stembus zal schuiven

en u zult het woord VERTROUWEN begrijpen.

VRAAG ME pardon pour het slappe links, pardon voor het vampirische rechts, pardon voor de bulkbuik van het centrum, een welgemeend pardon

en u zult het woord MOED begrijpen.

VRAAG ME hoeveel leugens, hoeveel larie, hoeveel druppeltjes sperma of gekke beloften ik sinds mijn pubertijd heb moeten slikken

en u zult het woord DOMINANTIE begrijpen.

VRAAG ME hoe laat mijn tantes opstaan, hoe laat ze naar de trein-tram-bus rennen, hoe laat ze hun laatste patiënte verzorgen

en u zult het woord INTEGRATIE begrijpen.

VRAAG ME hoe vaak mijn lieve vader zijn Congolese ouders heeft weergezien in de periode tussen zijn aankomst in België en zijn veertigste verjaardag

en u zult het woord VADERLAND begrijpen.

VRAAG ME waar mijn heimwee naar boven zeildoeken opgehangen vliegenvangers vandaan komt en naar maaltijden in blik

en u zult het woord VOLK begrijpen.

VRAAG ME waarom ik op latere leeftijd weer begin te sporten,
waarom ik weer een lange adem wil, waarom ik het mes van de jeugd
nog steeds tussen mijn tanden steek

en u zult het woord ENGAGEMENT begrijpen.

VRAAG ME of ik liefheb en word bemind, hoe ik liefheb en word
bemind, waarom ik liefheb en word bemind

en u zult het woord DIVERSITEIT begrijpen.

VRAAG ME naar de kleuren van burgerschap, van steden en bossen,
naar het woord dat niet zwicht voor de dwang resultaten te boeken,
naar niet-paniekerige besluiten,

VRAAG ME naar de opgestroopte mouwen van gedichten, naar de
kosteloosheid van dageraad en zorg, naar de navelstreng en naar het
cordon sanitaire,

VRAAG ME naar de trucjes van moeders, naar de onzichtbare
hechtpleisters van de natie, naar het tarten van het lot, naar
opstandigheid, naar zweet en naar bressen

EN DAN ZULLEN WE DEZELFDE TAAL SPREKEN.

Lisette Lombé (Vertaling: *Katelijne de Vuyst*)

Dit gedicht werd geschreven tijdens het mandaat van Lisette Lombé als Dichter*es
van België (2024-2026).

Uit: *Et nos poèmes resteront émeutes/ En onze gedichten blijven oproer/ Und
unsere Gedichte bleiben Aufruhr*, Maelström, Brussel en Poëziecentrum, Gent,
2026.

Waarom vaak spreken een zegen kan zijn (maar het niet altijd is)

Filip Buekens

In een bekend gedicht van Paul Van Ostaijen groet Mark 's morgens de dingen, maar de dingen groeten nooit terug, voelen zich niet aangesproken en gaan met sprekers niet in debat. Alleen mensen worden aangesproken. Een groet wordt beantwoord, genegeerd, als begin van een gesprek of als geveinsde beleefdheid opgevat. Taal is een instrument waarvan het gebruik in communicatie sprekers en hoorders op complexe wijze op elkaar afstemt – of juist tegen elkaar opzet. Om te begrijpen hoe communicatie de wereld verandert, moeten we conversaties situeren in het gepaste strategische landschap.

Indirect spreken

Communicatie verandert de wereld, maar *niet* door simpelweg betekenaars ('woorden als dragers van betekenis') te veranderen of te verwisselen. Een koe blijft vier poten hebben, ook al zou je de woorden 'poot' en 'staart' kunnen verwisselen. Elk taalteken is immers arbitrair met zijn betekenis verbonden. Tussen taal en wereld zitten mensen die spreken en luisteren, onderhandelen en bekvechten, afstemmingsproblemen oplossen of nieuwe opties willen verkennen.

Veel taalfilosofen en taalkundigen zijn gefascineerd door wat J.L. Austin in zijn klassieke studie *How To Do Things With Words* (1962) 'performatief taalgebruik' heeft genoemd: uitspraken die in aanwezigheid van de relevante toehoorders en onder specifieke, soms zelfs geritualiseerde conventies, nieuwe feiten cre-

eren door te zeggen wat je doet en te doen wat je zegt. Het dopen van een schip of het vellen van een vonnis verandert de wereld voor zover alle betrokkenen bij het ritueel accepteren wat de spreker zegt. De tegenhanger van performatief spreken draait rond bedoelde vaagheid, bluff, hypocrisie, het zaaien van onzekerheid over wat je écht bedoelt, en andere fenomenen die *indirect spreken* zo fascinerend maken. Ik maak me sterk dat indirect spreken eerder de regel dan de uitzondering is en dat dit fenomeen een functionele verklaring behoeft. Waarom spreken we indirect? Wanneer je er even op let, merk je het meteen: we laten in taal zelden of nooit direct en zonder omwegen weten wat we van de ander willen. We zijn altijd wat hypocriet in ons spreken, en huichelarij is, zoals La Rochefoucauld schreef, een eerbetoon van de ondeugd aan de deugd. Niet meteen zéppen wat je meent, zwijgen wan-

neer dat vervelende situaties kan vermijden, een ironische wenk die alleen je collega begrijpt – allemaal herkenbaar.

Waar vaag spreken goed voor is

Indirect spreken heeft een belangrijke strategische functie. Veel filosofen menen dat vaag of obscuur ('indirect') spreken eigenlijk niet hoort, omdat het afbreuk zou doen aan onze vermeende communicatieve plichten: beweringen horen te steunen op kennis, mogen geen misverstanden creëren en moeten vermijden de hoorder of lezer op het verkeerde been te zetten. De facto zit strategische ambiguïteit overal. Twee voorbeelden uit de economische wereld. In mei 2003 deed VS-Minister van Financiën John Snow een uitspraak die ervoor zorgde dat de dollar in waarde drastisch daalde. De *Wall Street Journal* bekritiseerde hem scherp voor het 'spelen met vuur' en omschreef zijn opmerkingen als 'het dumpen van zijn eigen valuta', 'de dollar afkraken' en 'de dollar naar beneden praten'. Wat hij in feite zei was het volgende:

Wanneer de dollar op een lager niveau staat, helpt dat de export, en ik denk dat de export daardoor sterker wordt.

Dit was een onomstreden, feitelijke bewering waar iedereen, ongeacht zijn of haar mening over wat het Amerikaanse geldbeleid is of zou moeten zijn, het eens kan zijn. Waarom had de uitspraak zo'n impact? 'Wat hij heeft gedaan,' schreef Alan Blinder 'is een van die voor de hand liggende waarheden uitspreken die de Minister van Financiën niet mag zeggen. Wanneer de Minister van Financiën zoiets zegt, krijgt het een diepe betekenis, of hij dat nu wil of niet.'

John Snow ventileerde een economische banaliteit, maar juist omdat hij dat daar en dan zei, zette zijn taalhandeling aan tot nadenken: wat zegt ze over zijn toekomstige beleid van de centrale bank en hoe positioneert hij zich strategisch?

Zijn aankondiging mocht juist *niet* al te precies zijn. Stel dat de Europese Centrale Bank (ECB) *vandaag* (1 oktober) zou aankondigen dat er een renteverlaging komt op 1 november. Dat zou absurd zijn. De markt zou reageren alsof die aankondiging *vandaag* had plaatsgevonden en zou het beleid meteen ondermijnen. Hoe werkt vaagheid in dit geval? Vaagheid over het precieze tijdstip laat andere partijen in het strategische landschap (banken, bedrijven, speculanten) niet gecoördineerd optreden, wat de markt danig zou kunnen verstoren. Het zaait onzekerheid, zodat de tegenpartij niet kan overgaan tot gecoördineerd handelen.

Type speler

Strategische vaagheid stemt letterlijk tot nadenken en werkt als een magneet: 'Wat zou hij bedoeld hebben met het uiten van die platitude?'. Wanneer een partij begint na te denken over wat de andere partij precies bedoelde, wordt erkend dat John Snow niet alleen een goed zicht heeft op de economische toestand, maar ook dat dat niet is wat Snow gezegd heeft. De uitspraak toont aan met welk *type speler* we te maken hebben – een competente bankier die oog heeft voor de economische belangen van het land. Dát is wat hij wilde laten weten, maar hij kon dat onmogelijk zeggen, want ook de meest incompetente bankier zou dat kunnen beweren.

Dat is ook wat Mario Draghi, de Italiaanse voorzitter van de ECB motiveerde in 2012, op het hoogtepunt van de eurocrisis:

Wanneer mensen praten over de kwetsbaarheid van de euro, over zijn toenemende kwetsbaarheid, en misschien zelfs over de crisis ervan, onderschatten niet-eurolanden of leiders vaak de hoeveelheid politiek kapitaal die in de euro wordt geïnvesteerd. (...) Maar er is nog een boodschap die ik je wil vertellen.

Binnen ons mandaat is de ECB bereid alles te doen wat nodig is om de euro te behouden. En geloof me, het zal genoeg zijn.

Mario Draghi was weliswaar *vaag* maar ook *kordaat*. Zijn ‘whatever it takes’ (de beruchte ‘bazooka’) zorgde ervoor dat de geldmarkten meteen kalmeerden. Strategische vaagheid over wat hij *precies* zou ondernemen, gecombineerd met kordaatheid dát er iets zou ondernomen worden, was bijzonder functioneel in een strategisch landschap waarin de topbankier vertrouwd moet worden en tegelijk goede redenen had om niet meteen al zijn kaarten op tafel te gooien. De vage of indirecte spreker creëert opties voor zichzelf die letterlijk en expliciet spreken niet kan realiseren. Tegelijk beperkt zijn kordaatheid de opties, waardoor ook de strategische keuzes van andere spelers (de geldmarkt) worden ingeperkt.

Kernelementen in beide voorbeelden zijn de status en reputatie van spreker en ontvanger, wat voor type spelers ze zijn, het onderliggende strategische landschap, en hoe de taalhandeling al dan niet expliciet een strategische keuze aankondigt dan wel onzekerheid creëert over wat nu precies de volgende zet zal zijn in het strategische landschap. *Strategische vaagheid* was in het eerste voorbeeld functioneel, zodat de belangen van de luisterende partijen niet zouden gelijklopen. Ondubbelzinnigheid was in het tweede voorbeeld functioneel omdat Draghi de speculanten op de euro met een eenduidig *commitment* wilde confronteren en de andere partijen hun keuzes (niet speculeren op de euro) daarop zouden afstemmen. In beide gevallen ontstond een evenwicht: als het spel is afgelopen, heeft geen van de betrokken partijen spijt van de gemaakte keuze. Het zou dus verkeerd zijn om Snow of Draghi hier te *verwijten* dat ze vaag spreken of dat ze, in al hun kordaatheid, niet zeggen wat ze *precies* gaan doen. Hun keuze was opportuun in het delicate strategische economische landschap waarin ze opereren.

Zet deze situatie af tegen een strategisch landschap waarin twee of meerdere personen afstemmen hoe ze de dingen gaan benoemen. Vorig jaar vond aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte in Leuven een kleine ceremonie plaats: wat bekend stond als ‘Aula B’ werd toen herdoopt als ‘Aula Patricia De Martelaere’. Door de woorden ‘we herdopen deze aula tot de ‘PDM-Aula’ uit te spreken in die zaal, in het bijzijn van collega’s en studenten, die zijn uitspraak met applaus begroetten, stelde de decaan een performatieve taaldaad. Het strategische landschap van die taaldaad was een puur coördinatieprobleem, waarin de belangen van alle deelnemers aan het spel gelijklopen: we willen een goed verbaal instrument om onze keuzes te maken die rond die aula cirkelen (‘Waar heb ik college?’, ‘Is de zaal op vrijdagmiddag vrij?’). De performativiteit van de decaan werd onproblematisch geaccepteerd. Door zijn publieke aankondiging werd het *common knowledge* wat de naam ‘Aula Patricia De Martelaere’ aanduidt: de *eenduidigheid* van de taaldaad laat geen twijfel, en iedereen (die betrokken partij is) weet nu dat iedereen weet wat met de PDM-aula wordt bedoeld. Die strategische ondubbelzinnigheid van de geslaagde performatieve taalhandeling is de feitelijke tegenhanger van de strategische vaagheid van John Snow en Mario Draghi.

Van vage naar obscure taal

Strategische vaagheid kan ook risico’s inhouden en tot obscuur of duister taalgebruik leiden. Hoe riskant obscurantisme kan zijn, illustreer ik eerst met enkele ‘filosofische’ voorbeelden, daarna met een fenomeen dat bekend staat als *International Art English*.

De Duitse filosoof Theodor Adorno zegt over het jargon van Martin Heidegger het volgende:

Het jargon van Heidegger ... zorgt ervoor dat wat het wil, over het algemeen wordt gevoeld en geaccepteerd door louter de

overbrenging, zonder rekening te houden met de inhoud van de gebruikte woorden ... Dit formele element bevordert demagogische doelen. Wie bekend is met het jargon hoeft niet te zeggen wat hij denkt, hoeft niet eens goed na te denken. ... De woorden klinken alsof ze iets hoger zeggen dan ze feitelijk betekenen ...

Is Heidegger volgens Adorno dan een demagoog? Adorno verwijst naar 'een diepere betekenis', maar in feite gaat het er hem om dat Heidegger toont wat voor soort filosofische speler hij is: iemand die aandacht op zichzelf wil vestigen, kritiek wil doen verstommen, en zichzelf opvoert als iemand die beluisterd wil of zelfs moet worden. Hij is het type speler dat vertrouwen afdwingt door de suggestie van diepgaand inzicht dat je kunt verwerven, als je maar lang genoeg luistert en blijft ontcijferen.

Dit roept de vraag op: onder welke omstandigheden kun je functionele strategische ambiguïteit zien omslaan in meer manipulatieve duisternis en obscurantisme? De Amerikaanse filosofe Susan Stebbing slaat wat mij betreft de spijker op zijn kop:

Iedereen die gewoonlijk met matiging spreekt, wordt vaak gezien als een onwetend persoon of als niet in staat tot effectieve actie. (...) Algemene uitspraken kunnen worden gezien als een middel dat zowel aandacht trekt als anderen overtuigt onze opvattingen te accepteren.

Dit 'sweeping statement' heeft een persuasieve functie in het onderliggende strategische landschap, waarin de ontvanger moet kiezen tussen investeren in een lang proces van interpreteren of de hele zaak als irrelevant gerommel in de marge afwijzen. Obscuur maar overtuigend spreken heeft in elk geval het voordeel dat het de aandacht trekt, om interpretatie smeekt, en een beroep doet op onze neiging om de dingen begrijpelijk te maken. Het saaie, maar goed onderbouwde inzicht trekt minder aandacht dan de wilde provocatie. Het

halo-effect van de flamboyante, wild om zich heen schoppende denker (reputatiemanagement!) stuurt waardering voor de uitspraak aan, én de behoefte om hem te interpreteren. In *Menschliches allzumenschliches* heeft Friedrich Nietzsche het over 'de zwarte kunst van het obscurantisme'. Hij schrijft daarover het volgende (hij heeft het – impliciet – over de filosofie van I. Kant):

Het essentiële element in de zwarte kunst van het obscurantisme is niet dat het het individuele begrip wil verduisteren ... Zij (de obscure filosofen, FB) vertroebelen het water om het diep te laten lijken.

Net als Stebbing wijst ook Nietzsche op de verleiding van de diepere betekenis, de alles verklarende subtekst. Obscurantisme zet je aan om een diepere betekenis te ontwaren, waardoor de filosoof de aandacht op *zichzelf* vestigt (hijzelf heeft die betekenis ontwaard, en wij zijn natuurlijk nieuwsgierig). Hiermee komen reputatie en prestige opnieuw in beeld: de obscurantist wil *signaleren* wat voor diep en machtig denker hij is. Verderop schrijft Nietzsche zelfs dat obscurantisme verklaart waarom – met een cynische verwijzing naar Kant – in de filosofie *geloof* soms plaats moet ruimen voor *vertrouwen*. Nietzsches opmerking benadrukt bovendien de keerzijde van de medaille, welke risico's de obscurantistische filosoof neemt: hij mikt niet op inzicht door *verheldering* maar op volgzzaamheid door een *belofte* van inzicht. De Franse antropoloog Dan Sperber wijst hier op het ontstaan van, wat hij noemt, een goeroe-effect. Duister of resoluut spreken is de perfecte techniek om een auditorium aan zich te binden én tegelijk te ontsnappen als het misloopt, wanneer iemand op de achterste rij roept dat de keizer geen kleren aan heeft. Het is een van de bekendste verdedigingsgordels rond pseudofilosofie, en perfect verklaarbaar vanuit speltheoretisch oogpunt: als u kritiek heeft, komt dat omdat u het niet begrepen heeft. Aan de kant van

de spreker ligt het risico dat hij wordt weggezet als obscurantist, maar hij wint wanneer hij plausibel kan ontkennen dat hij correct geïnterpreteerd werd als het misloopt.

De geheimtaal van de kunst

Een laatste voorbeeld. *International Art English* (IAE) is een fenomeen dat, eens opgemerkt, meteen herkend wordt. Het is een taalhandeling in het strategische landschap van de moderne kunst, waarin curatoren, toeschouwers, museumbezoekers, veilingmeesters, galeriehouders, maar vooral ook *Theorists* aan de slag zijn – lieden die moderne en vaak ook conceptuele kunst naar eigen zeggen willen verhelderen. IAE slaat met name op discursieve kenmerken in de *toelichting* die u in exposities aantreft naast of onder moderne, meestal conceptuele kunst. Ze is doorspekt met postmodern jargon ontleend aan de hoogtijdagen van *Theory*, met termen ontleend aan Derrida, Lacan, Deleuze, Baudrillard en vol tijd-ruimtelijke metaforen en jargon eigen aan milde vormen van politiek activisme. Een kenmerkend voorbeeld (dat ik veiligheidshalve onvertaald laat):

[Artist's] practice engages the liminal spaces between materiality and representation, interrogating the viewer's phenomenological encounter with the work while problematizing conventional hierarchies of spectatorship. Through strategic deployments of absence and presence, the installation articulates a critique of late-capitalist regimes of visibility, opening up zones of indeterminacy that resist hermeneutic closure.

We zouden dit pretentieloos kunnen vertalen als: 'de kunstenaar doet je denken aan wat je nu ziet'.

Wat is de functie van dit discours in het onderliggende strategische landschap van de kunstwereld? De spelers zijn bezoekers, critici, curatoren, instituties en uiteraard ook investeerders die betrokken zijn bij wat soms lijkt op een piramidespel waarin de curator er alle belang bij heeft om het kunstwerk op te voeren als 'vol van betekenis of significantie'. Een werk dat een bijzondere expertise vereist die je kunt verwerven door het in een bredere context te plaatsen van (inzichten uit) *cultural studies*, psychoanalyse, deconstructie, kapitalisme-kritiek, *gender issues* en andere twijfelachtige paradigma's. Tegenpartijen zijn de critici en toeschouwers. Die hebben minstens twee opties: enerzijds, als ze 'het kunstwerk begrijpen' worden ze deelgenoot in het prestige-equilibrium en winnen ze aan status, ofwel anderzijds, worden ze afgeserveerd en participeren ze in het 'filistijnse' equilibrium ('je snapt er niets van'). Het prestigieuze equilibrium stabiliseert wanneer iedereen doet alsof hij of zij het discours begrijpt en van iedereen denkt dat hij of zij het begrijpt. Het risicokarakter voor de zender is dat iemand luidop repliceert dat het hier om postmoderne *bullshit* gaat – wat uiteraard ook weer een risicovolle tegenzet is. In feite wordt hier een *statusspel* gespeeld waarin alle partijen gegijzeld worden. Het onderliggende landschap lijkt sterk op dat van een piramidespel waarin spelers elkaar proberen te overtroeven. Het is dan ook immens vatbaar voor de opmerking dat ook deze keizer geen kleren draagt en de postmoderne pudding in elkaar zakt.

Filip Buekens is hoogleraar taalfilosofie aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KU Leuven. Dit is een verkorte en aangepaste versie van zijn afscheidslezing aan dat instituut op 11 oktober 2025.

Soebatten

Het mag wél ...

Pia van Sonsbeeck

Nederlanders kennen het woord *soebatten* maar al te goed. Het behoort tot de eerste woorden die zij in de zeventiende eeuw in het toenmalige Oost-Indië uit het Maleis overnamen. Al in 1641 komt dit woord in het Nederlands voor.

Het is afgeleid van *sobat*, wat vriend betekent. Een woord dat op zijn beurt, via het Hindi, weer is ontleend aan het Arabische woord *soubha(t)*, de meervoudsvorm van *sahib*, wat vriend, maar ook heer betekent. Het werd in die laatste betekenis vaak voor de kolonisten gebruikt.

Tot 1900 werd soebatten alleen in de informele spreektaal aangetroffen; in de loop van de twintigste eeuw kreeg het een meer officiële status.

Aanvankelijk werd het gebruikt in de betekenis van ‘proberen door vleierende woorden iets voor elkaar te krijgen’; zó zullen velen van ons het ook nog wel kennen uit hun jeugd. Maar daarna kreeg het, in het begin van de eenentwintigste eeuw, in de media ook een iets andere, meer negatieve betekenis: langdurig onderhandelen en marchanderen, waarbij in het beste geval slechts heel langzaam vooruitgang wordt geboekt en het doel wellicht wordt bereikt. Een voorbeeld hiervan is de komst van de Dalai Lama naar onze Tweede Kamer in 2009: een politiek zeer gevoelige kwestie, waar China fel tegen was en waar onze toenmalige premier Balkenende derhalve absoluut niet blij mee was. Na veel gesoebaat door een aantal Kamerleden vond het bezoek uiteindelijk toch plaats.

En ja, als ik dan persoonlijk denk aan het woord soebatten, dan zie ik onze huidige NAVO-baas Mark Rutte voor me. Zoals hij zich presenteert in zijn contacten met president (‘daddy’) Trump (NAVO-top, Groenland-kwestie). Velen vinden zijn ‘geslijm’ – heel begrijpelijk – tenenkrommend. Ik ook, maar hiernaast vind ik het super knap om je eigen gevoel (wat ik Mark ook zeker toedicht) opzij te zetten teneinde je politieke doel te bereiken. Op zo’n moment omarm ik het woord in zijn volle omvang.

Soebatten ... van mij mag het wél.

Pia van Sonsbeeck (*OvdP, afdeling 't Sticht*) studeerde ontwikkelingspsychologie aan de Universiteit Utrecht. Zij werkte als trainer, opleidingsadviseur en auditor in het hoger onderwijs. Zij is redactielid van Noord & Zuid. De Nederlandse taal is haar grote liefde.

Zacht lawijt

Willy Martin

Het minste wat je van *lawijt* kunt zeggen, is dat het een woord is dat voortdurend voor verrassingen en onverwachte wendingen zorgt. Vraag ik bijvoorbeeld mijn Nederlandse vrienden wat het betekent, dan valt er gelijk een diepe stilte. Tegen de achtergrond van het feit dat met *lawijt*, 'lawaai' bedoeld wordt, is die stilte best wel grappig want in scherp contrast met het stereotype beeld van de Nederlander als een luidruchtig iemand, een lawaaischopper, iemand met een grote mond, althans volgens zijn zuiderburen.

Het is niet de enige paradox die dit woord oproept. Zo kennen de meeste Vlamingen *lawijt* wél, maar niet in zijn oorspronkelijke betekenis. Volgens het *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (EWN) is *laweit/lawijt* immers ontleend aan het Oudpicardisch *l'await*, 'de (nacht)wacht' (cf. het Oudnederlands *wahta* 'wacht': *a* staat voor 'op'). De betekenis 'lawaai' is dan een latere, overdrachtelijke, betekenisontwikkeling ('het kloggelui door de nachtwacht als teken dat de nacht voorbij is' en vandaar algemener: 'geluid, lawaai'). *Lawijt* heeft dus, etymologisch gezien, niets met *lawaai* te maken. Dat woord is pas veel later in het Nederlands terechtgekomen en werd in Amsterdam in de achttiende eeuw aan *lewaje* ontleend, Jiddisch voor 'begrafenis'. En Joodse begrafenissen gingen in die tijd met veel lawaai gepaard ...

Lawijt houdt nog meer verrassingen in. Niet alleen is de eerste, oorspronkelijke betekenis verdwenen en is het woord enkel nog in Vlaanderen gekend en gebruikt, ook daar leeft het slechts voort bij de gratie van de dialecten. Eigenlijk is *lawijt* standaard geworden en met uitsterven bedreigd, tenzij ... Tenzij het als een feniks uit zijn as herrijst en het een tweede leven krijgt, een *litterair* leven nog wel. En dit valt niet uit te sluiten. Want kijk, in Vlaanderen is, een paar decennia geleden, een literair-historisch tijdschrift opgericht met de naam *Zacht Lawijd*. Dit tijdschrift richt zich vooral op destijds bekende, maar thans vaak vergeten auteurs uit de negentiende en twintigste eeuw. En laat de Gentse dichter Richard Minne (1891-1965), naar wiens werk de titel van het tijdschrift verwijst, nu net één van hen zijn.

Het *oxymoron* (schijnbare tegenstelling: Gr. *oxu* = scherp; *moros* = stomp) *zacht lawijd* komt inderdaad uit het gedicht 'De arme en de rijke dagen' van Richard Minne (gepubliceerd in zijn enige dichtbundel *In den zoeten inval* (1927)). Minne typeert daarin zichzelf met milde zelfspot als iemand die alleen maar een bescheiden wijsje fluit op een blaadje:

Ik floot een zacht lawijd // op een gespleten blaere: // het was een schoone tijd, // mijn hart kan niet bedaren.

Hier heeft *lawijt*, en meer bepaald *zacht lawijt*, weer de positieve betekenis die het in de zestiende eeuw ook al had o.a. in de verbinding 't *schoonste laweyt*', het mooiste geluid, het mooiste deuntje.

Zo sluipt *lawijt* zachtjes, haast ongemerkt, het Nederlands weer binnen. Niet langs de grote poort, maar langs een achterpoortje. Gelukkig maar: aan *groot lawijt* hebben we in een tijd van brulboeien en toeterende, zelfingenomen ego's allerm minst behoefte, van een *poëtische wijze van spreken*, van *zacht lawijt*, daarentegen krijgt een mens geen genoeg.

Willy Martin (*OvdP*, afdeling Waals-Brabant) is emeritus hoogleraar lexicologie aan de VU Amsterdam. Centraal in zijn wetenschappelijk werk staat de organisatie van woorden en hun betekenis. De titel van zijn oratie luidde Een kwestie van woorden, die van zijn afscheidsrede Een kwestie van frames. Na zijn emeritaat debuteerde hij als dichter en vertaler van poëzie in bekende literaire tijdschriften als *Hollands Maandblad*, *Deus ex machina*, *Awater* etc. Martin is hoofdredacteur van *Noord & Zuid*.

Over handtammigheid en smoelastrament – twee woorden uit het Surinaams-Nederlandse lexicon –

Gloria Wekker

Mijn Afro-Surinaamse vriendin Ellin, inmiddels overleden, vertelde me dat haar oma haar kleinkinderen tot de orde riep met de woorden: ‘Met handtammigheid en smoelastrament!!’ Van *handtammigheid* had ik wel gehoord; dat lag mijn eigen moeder, die in 1951 in Nederland was komen wonen, ook in de mond bestorven: als we overal aanzaten met onze tengels en iets zomaar opeens brak. Maar *smoelastrament* kende ik niet en ik vond het hilarisch. Ik kon me er van alles bij voorstellen: vuilbekkerij, een veel te grote mond – daar waar welopgevoede Surinaamse kinderen vooral hun mond moesten houden, ouderen niet tegen mochten spreken en niet geacht werden er een eigen mening op na te houden.

Het zijn beide archaïsche woorden, en als ik ervan uitga dat Ellins oma einde negentiende, begin twintigste eeuw geboren is, moeten ze in die tijd gecirculeerd hebben. Handtammigheid hoorde ik nog in mijn eigen jeugd en ik kan het vinden in het *Woordenboek van het Surinaams-Nederlands* van Jan van Donselaar (Coutinho, Muiderberg, 1989) en ook in dat van Renata de Bies (*Woordenboek Surinaams Nederlands*, Spectrum, Houten, 2009). In het eerste wordt het beschreven als: 1. handtammig gedrag en 2. handtammigheid in erotische zin. In het tweede staat onder ‘handtammig’: (m.b.t. kinderen) overal met de handen aanzittend. Smoelastrament heb ik in geen enkel woordenboek kunnen vinden. Als werkhypothese wil ik suggereren dat het woord *astrament* wellicht verwant is aan, een intensificatie of een verdeptiging, of een informele variant is (denk aan ‘soortement’ versus ‘soort’) van het woord ‘astrant’: vrijpostig, brutaal, onbeschoord. Astrant komt overigens niet alleen in het Nederlands voor, maar ook in het Sranantongo (de taal van Sranan, Suriname) en wel als *asranti* (brutaal; brutaliteit), blijkbaar een leenwoord uit het Nederlands (J.C. Blanker & J. Dubbeldam, *Prisma Woordenboek Sranantongo*, Het Spectrum, Utrecht, 2009).

Als cultureel antropoloog ben ik beter geëquipeerd om me over de sociologische dan over de taalkundige aspecten van deze woorden uit te spreken. De meest algemene context waarin ik de woorden wil plaatsen is de tweedeling die de socioloog Bram de Swaan maakt als hij het heeft over de opvoeding van kinderen: een bevelshuishouding versus een onderhandelingshuishouding. (Inaugurale rede De Swaan, *Uitgaansbeperking en uitgangsangst: over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding*, 1979). Een Afro-Surinaamse opvoeding viel (en valt in sommige gevallen nog steeds) stevig onder het eerste type.

De laatste tijd komt er in Afro-Surinaamse vrouwelijke kringen meer aandacht voor de wijze waarop die kinderen, inmiddels volwassen, hun jeugd in Suriname of in Nederland beleefd hebben. Velen leggen een verband met de doorwerking van de slavernij, waarbij de manier waarop leden van de koloniale klasse hun tot slaaf gemaakten behandelden – wreed, met fysiek en verbaal geweld, liefdeloos –, doorgegeven is aan de afstammelingen van die laatsten. Men wil de eigen (klein-)kinderen op een andere manier opvoeden. Een nieuw onderzoeksveld dient zich aan.

Gloria Wekker is emerita hoogleraar Gender en Etniciteit aan de Universiteit Utrecht.

In 2026 verscheen *The Gloria Wekker reader*, een verzameling artikelen over een periode van veertig jaar (Frank, C. N. Jouwe and M. Stelder (eds.), *Duke University Press*, Durham).

Saam-saam strooi praat

Elsie Boekkooi

Strooi praat is iets wat mens ten alle koste moet vermy. En tog is juis dit presies waarmee ek my vandag besig hou: praat oor *strooi praat*, 'n uniek Afrikaanse uitdrukking wat 'n besonder kleurvolle kronkelpad deur ons taal gebaan het.

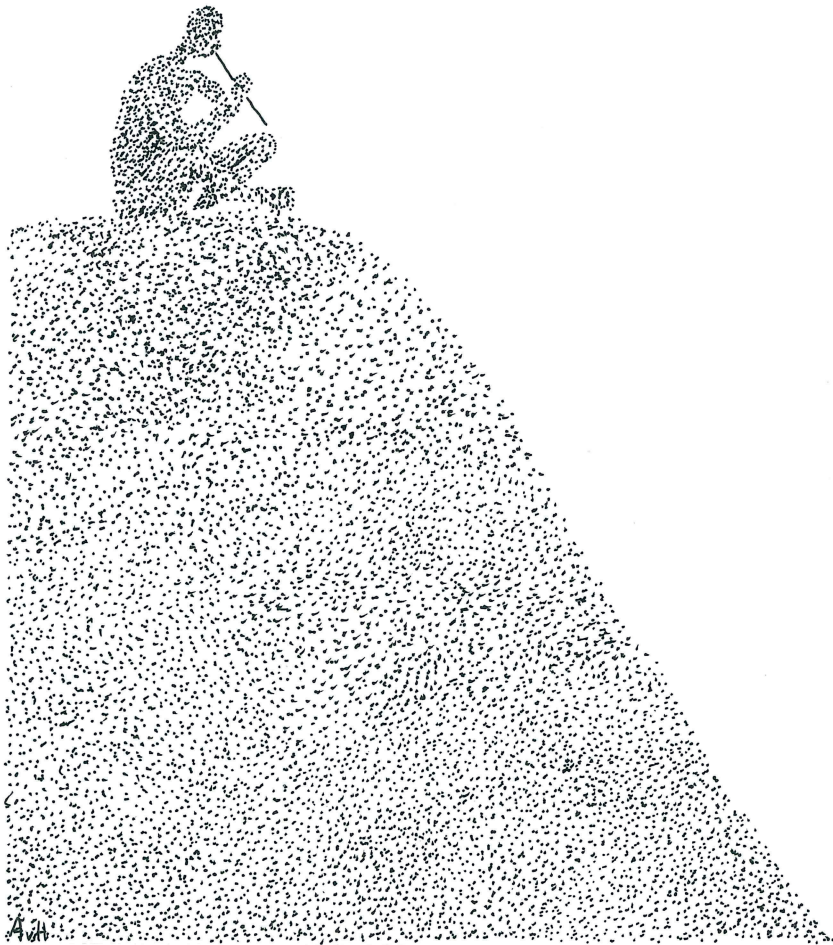
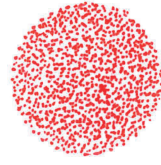
Uniek Afrikaans is die woord *strooi* op sigself nie. Ons het dit geërf uit die Nederlandse *stro*, wat teruggevoer kan word na die vroeg-Latynse *stra(men)*, en ook in Duits as *Stroh* en in Engels as *straw* voorkom. In al drie tale verwys dit na: (1) uitgedroogte stingels van koring of ander plantmateriaal en (2) 'n enkele strooihalm, soos in 'die laaste strooi'. Maar in Afrikaans kom daar 'n kinkel by: dit kan figuurlik ook dui op iets nietigs, onbenulligs, minderwaardigs, ergerliks en selfs verwerpliks. So verwys 'n afgeleide woord soos *strooisage* byvoorbeeld na 'n nikswerd TV-sepie en *strooiop* na 'n marionet, 'n skamele surrogaat vir die ware Jakob. *Stroois* of *struis* – 'n verkorte vorm van *strooihuis* – beteken in Afrikaans al lankal nie meer net 'huis van strooi' nie, maar spesifiek 'n nederige klein kleihutjie soos die van ons inheemse bevolking.

En so land ons dan ook by *strooi praat*, *strooipraatjies* en *strooiপর্য*. Dit beteken 'onsin praat' sê al my woordeboeke kort en klaar. Waar, maar glad nie so eenvoudig nie! As jy verder soek, kom jy af op 'n bont kaleidoskoop van betekenisnuanses. In 'n aanhaling soos 'sommers lekker saam-saam sit en strooi praat' beteken dit rond en bont gesels oor alles en oor niks. Wie 'strooi praat oor die bure' skinder egter skaamteloos, en in 'g'n woord glo van sy strooipraatjies nie' is die praatjies liegstories, terwyl 'n 'eindelose strooiপর্য' 'n langdradige betoogsessie is – so droog soos strooi.

Sterker nog: volgens Eksteen en Terblanche se *Afrikaanse Verklarende Woordeboek* (1992) dien *strooi (praat)* as eufemisme vir die prontuit onfatsoenlike *stront (praat)*, en onvermydelik daarmee saam ook vir die nóg veel sterker Engelse kragwoord *bullshit*, wat self al nie meer vreemd is aan die Afrikaanse spreektaal nie. Want – of ons dit nou wil weet of nie – Engels bly nog maar steeds 'n woordjie saampraat in die ontwikkeling van Afrikaans.

En ter wille van die vrede sluit ek hiermee dan maar liewers af voordat ek dalk self ook in die strik van strooi praat trap.

Elsie Boekkooi Ek is gebore aan die voet van die Soutpansberg in Limpopo. Voltooi my talestudie aan die toenmalige Universiteit van Pretoria. Getroud met musikus Theo Boekkooi, en vestig ons na 4 jaar in Nederland in Port Elizabeth, albei as dosente aan die plaaslike universiteit (UPE) tot aftrede in 1999. Daarna nog tot 2016 deelyds dosent Nederlandse Taalvaardigheid aan UPE en Rhodes Universiteit, Grahamstad, asook redaksielid van die ANNA Groot Woordenboek Afrikaans en Nederlands (hoofredakteur Willy Martin, Het Spectrum/Pharos, Houten/Kaapstad, 2011), 'n opwindende en lewensverrykende ervaring.

40A

Metaforisch taalgebruik

Freek Van de Velde

I am bothered by my tendency to metaphor, decidedly excessive. I am devoured by comparisons as one is by lice, and I spend my time doing nothing but squashing them. (J. Barnes, Flaubert's Parrot (Alfred A. Knopf, New York, 1985).

'Ik word geplaagd door mijn hang naar metaforen, onmiskenbaar excessief. Ik word opgevreten door vergelijkingen zoals iemand opgevreten wordt door luizen, en ik breng mijn tijd door met niks anders dan ze plat te drukken.'

(Oude) Beeldspraak

Wie denkt dat metaforen en beeldspraak tot het domein van de literatuur behoren en niets te maken hebben met de alledaagse taal, vergist zich deerlijk. Niet dat de gemiddelde Vlaming of Nederlander zich op onbewaakte momenten verliest in een uitdijende homerische vergelijking, over krijgers in het strijdgewoel die lijken op een vlucht kraanvogels die met ruisende vlerken en statige wiekslag snaterend neerstrijken en een weiland in rep en roer zetten. Zoiets komt in het huis-, tuin- en keukenleven van de brave burgerman die *Noord & Zuid* leest zelden te pas. Wat ik op het oog heb, is iets anders: het bekende feit dat de taal bezaaid ligt met relictten van dode metaforen: versteende fossielen van oude beeldspraak.

Een paar voorbeelden. Ons woord *terug* betekent etymologisch letterlijk 'rugwaarts', het koppelwerkwoord of hulpwerkwoord voor de lijdende vorm

worden gaat terug op een woord dat 'wentelen' betekent, en *weinig* betekende oorspronkelijk 'wat leed teweegbrengt'. Het is verwant met *wee* en *wenen*. Het Nederlands staat daar niet alleen in. Alle talen maken gebruik van dit procedé. Het Oudegyptisch heeft een woord voor 'ingewanden' dat zich gaandeweg ontwikkeld heeft tot een uitdrukking voor 'middenin'. Hetzelfde semantische pad zien we in het Hebreeuws, het Oegaritisch, het Adyghes, het Namakura en het Hongaars. Er is een gebarentaal – ik ben vergeten welke precies – waarin een woord voor 'misschien' bestaat dat gevormd wordt door met de ene hand een trillend koepeltje te vormen bovenop de vlakke andere hand. De etymologie is: wiebelende drilpudding, die net zo onvast en glibberig is als 'mogelijke' feiten. In het Australisch-Engels is er een stellige ontkenning (betekenis: 'zeker niet') die etymologisch teruggaat op de anus van een varken: *pig's ass I'm going to eat quiche!*

Ingesleten metaforen

In hun beroemde boek *Metaphors we live by* leggen George Lakoff en Mark Johnson de conceptuele metaforen bloot die we dagelijks gebruiken, type: LIEFDE IS EEN REIS. Die komt tot uiting in uitdrukkingen als *We hebben samen een lange weg afgelegd* of *Hier scheiden onze wegen of Deze relatie gaat nergens heen*. Ander voorbeeld: BLIJ IS OMHOOG, zie uitdrukkingen als *Hij ging uit z'n dak*, *Hij was in de wolken* of *Hij voelde zich terneergeslagen*. Metaforen zijn, aldus Lakoff en Johnson, geen exuberante luxe voor de beroepsdichter, maar zitten ingebakken in ons taalgebruik, met verrassende parallellen tussen de verschillende talen. De metafoor BEGRIJPEN IS VASTPAKKEN komt niet alleen in het Nederlands voor, zoals blijkt uit de etymologie van *be-grijpen* of (*een idee*) *vatten*, maar ook in het Frans (*apprendre*) of het Russisch (понимать, 'ponimat').

Het ziet ernaar uit dat mensen de onbedwingbare neiging hebben abstracte begrippen over tijd, ruimte en modaliteit te vatten in meer alledaagse, concrete woorden, die verwijzen naar lichaamsdelen of eenvoudige handelingen. In de historische taalkunde heeft die tendens ook een naam: de Wet van Kronasser. Het is een diepmenselijke drift. Volgens Hofstadter en Sander is het ons vermogen om analogische transfers te maken van het ene domein naar het andere, wat ons in staat stelt tot de verbluffende cognitieve prestaties waarop Homo sapiens zich zo graag beroemt.

Er zijn mensen die moeite hebben met beeldspraak. Het schijnt dat autisten daar soms mee worstelen. Er zijn ook anekdotes over. Een van de allergrootste geleerden van de twintigste eeuw was de Britse fysicus Paul Dirac, Nobelprijswinnaar en houder van de *Lucasian Chair of Mathematics*, de vermaarde leerstoel in Cambridge die ooit bezet werd door Isaac Newton. Hoewel hij een splijtend inzicht had in de kwantumfysica, had

Dirac naar verluidt grote moeite met metaforisch taalgebruik. Hij moet ooit verbaasd tegen Oppenheimer gezegd hebben: 'They tell me you are writing poetry. I do not see how a man can work on the frontiers of physics and write poetry at the same time. In science you want to say something that nobody knew before, in words which everyone can understand. In poetry it seems to be the opposite.'

Obsessief metafoorgebruik

Metaforen helpen ons om de wereld te begrijpen en te beschrijven. We gebruiken een vertrouwd beeld om onbekende ervaringen uit te drukken. Dat is de klassieke opvatting over de menselijke hang naar metaforen: we doen een appèl op wat de cognitieve psychologie *qualia* noemt: directe ervaringen die niet verder gereduceerd kunnen worden. Bijvoorbeeld: het gevoel dat je krijgt als je op een losse stoeptegel stapt, waardoor zwartbruin water naar boven spat en je door je sportschoenen heen een natte sok bezorgt. Die herkenbare ervaring zou je kunnen inzetten als beeldspraak voor een gebeurtenis die onbekend verondersteld kan worden bij de toegesprokene, bijvoorbeeld wanneer een academische auteur je vertelt hoe het voelt om het kritische rapport van *reviewer 2* over een ingezonden manuscript te lezen.

Tegen die verklaring is wel een en ander in te brengen. Daar wijst bijvoorbeeld Karel van het Reve op: er zijn zeker metaforen die helpen iets te verduidelijken, maar soms is de metafoor juist minder bekend dan het beeld dat zagezegd verduidelijkt moet worden. Neem bijvoorbeeld die kraanvogels van Homerus. Je kunt je de vraag stellen of Grieken zoveel moeite hadden om zich een groep uitzinnige krijgers voor te stellen, dat ze voor een goede voorstelling van de feiten moesten uitwijken naar het hun bekende beeld van een zwerm kraanvogels.

Dat is niet erg waarschijnlijk. Het ene beeld is niet meer verhelderend dan het andere. Bij Homerus wordt de lezer getroffen door het onverwachte van de treffende vergelijking. De gelijkenis is, in de woorden van Van het Reve, een *voorwendsel* om het beeld te gebruiken.

Ik denk dat Van het Reve gelijk heeft. Veel waarschijnlijker is dat de mens een aangeboren *obsessie* heeft voor metaforen. Homo sapiens is verzot op analogieën, vergelijkingen en patronen. Het is eigenlijk een ontspoorde versie van wat diep in onze evolutionaire voorgeschiedenis een heuristisch middel was om de wereld te vatten. De mens is verslaafd aan inzicht, aan het opsporen van gelijkenissen en verschillen, aan categoriseren en analogiseren. Metaforen hebben hem daar altijd bij geholpen. En dus zijn metaforen geen doelbewust ingezet hulpmiddel om de wereld te verduidelijken, maar een stilisticum dat ontspruit aan een onuitroeibaar instinct.

Literatuur

Hofstadter, D. & E. Sander, *Surfaces and essences. Analogy as the fuel and fire of thinking*, Basic Books, New York, 2013.

Kronasser, H., *Handbuch der Semasiologie*, Carl Winter, Heidelberg, 1952.

Lakoff, G. & M. Johnson, *Metaphors we live by*, University of Chicago Press, Chicago, 1980.

Stutterheim, C.F.P., *Het begrip Metafoor. Een taalkundig en wijsgeerig onderzoek*, H.J. Paris, Amsterdam, 1941.

Van het Reve, K. 'Vergelijkingen dienen ter verduidelijking', in: *Uren met Henk Broekhuis*, Van Oorschot, Amsterdam, 1978.

Freek Van de Velde is hoogleraar Nederlandse en historische taalkunde aan de KU Leuven. Zijn onderzoek richt zich op taalvariatie en taalverandering. Daarnaast houdt hij zich bezig met kwantitatieve taalkunde en culturele evolutie. In zijn boek *Wat taal verraaft. Een kleine geschiedenis van brein tot beschaving (Lannoo Campus, 2024; bekroond met de Taalboekenprijs 2025)*, laat hij zien hoe taal de mens en de samenleving beïnvloed heeft in de afgelopen duizenden jaren, en vice versa. Bij het brede publiek is hij bekend van zijn taalcolumns in de krant De Standaard.

Zullen we het *anders* doen

Voorbij onze ideeën van wat goed of verkeerd is, is een andere plek. Ik zal je daar ontmoeten.

Rumi

Hilde Adriaenssens

Op het moment dat meningen over migratie zich vastzetten in ‘voor’ of ‘tegen’, zoeken twaalf vrouwen in Zutphen naar een andere manier om de discussie te voeren: niet via strijd, maar via dialoog. In aanloop naar de opening van een nieuw Centraal Orgaan opvang Asielzoekers (COA) – dat Ter Apel moet ontlasten – zetten zij het initiatief ‘Witte Borden’ in: blanco borden als uitnodiging om vragen te stellen, nuance zichtbaar te maken en het creëren van begrip en gezamenlijke betekenisgeving te faciliteren.

Polarisatie

In aanloop naar de opening van een nieuw COA-dienstencentrum in Zutphen, loopt het debat over migratie en asiel in Nederland hoog op. Sociale media blijken een bedding waarin agressie en polarisatie zich moeiteloos vermenigvuldigen en waarin de nuance moeilijk een plek krijgt.

Twaalf vrouwen, allen geraakt door de felheid van de reacties, zoeken een manier om het ‘stille midden’ niet langer monddood te laten, maar te laten spreken. Niet door een eigen standpunt te roepoeteren, maar door ruimte te maken voor de vragen, angsten en overwegingen die onder het protest en de weerstand schuilgaan. Met het initiatief van de Witte Borden trekken zij eropuit: borden zonder tekst, gevuld met nieuwsgierigheid – en met de overtuiging dat verbinding begint bij aandacht voor wat

er werkelijk leeft.

Zo ontstaat een gesprek dat niet bedoelt te winnen, maar te ontrafelen. Een poging om polarisatie te ontwapenen door nuance niet te verstoppen, maar juist zichtbaar te maken – een stille stem die eindelijk de ruimte krijgt om te spreken.

Het besluit van Burgemeester en Wethouders om een zogenaamd dienstencentrum voor 250 asielzoekers te laten bouwen, maakt veel los onder de Zutphenaren. In aanloop naar de inspraakavond op 12 juni 2025, waar bewoners voor het eerst hun zegje kunnen doen, worden er spandoeken over de rondweg gehangen en krijgen bewoners flyers in de bus met ‘Zutphen zegt NEE tegen Ter Apel 2’. Ook op de sociale media wordt er erg agressief en ongenueanceerd gereageerd. Polarisatie ten voeten uit. Niet uniek in Nederland jammer genoeg.

Op initiatief van enkelen verzamelen zich twaalf vrouwen, allen woonachtig in Zutphen en begaan met het lot van asielzoekers. Ze maken zich zorgen over de geëtaleerde agressie en vragen zich af hoe deze te kanaliseren zou zijn, hoe ook de mening en overwegingen van het stille midden een stem zouden kunnen krijgen, en wat er achter het ferme ‘nee’ zit – dat vast genuanceerder is dan het nu klinkt.

Geweldloos

In het interview met Ria Yetsenga en Bieke van Dijk, twee van de groep van twaalf, staat de vraag centraal wat hen ertoe heeft aanzet zich middels het initiatief van de Witte Borden te mengen in deze verhitte discussie, én wat ze er mee wilden bereiken.

Ria vertelt bewogen dat ze buikpijn kreeg van alle negatieve reacties op Facebook, X en in diverse flyers. Als communicatieprofessional is ze werkzaam bij verschillende organisaties die nieuwkomers ondersteunen en ervaart ze hoe kwetsbaar de houding tegenover asielzoekers in het algemeen is. Ze is tevens vrijwillig actief bij het azc in Zutphen. Met een vriendin verzamelt ze twaalf gelijkgestemden in een appgroep en nodigt hen uit van gedachten te wisselen over hoe ze een positieve bijdrage zouden kunnen leveren aan de discussie. Bieke is één van hen. Uit haar ervaring als facilitator van leerprocessen put zij het idee om niet ook met een standpunt naar buiten te komen, maar op zoek te gaan naar een open gesprek met de demonstranten, van Zutphenaar tot Zutphenaar, om zo de overwegingen van eenieder uit te wisselen: wat beweegt ons om hier te staan? Zo ontstaat het initiatief om wel met borden op pad te gaan, maar deze leeg te laten, met als doel uit de polarisatie te blijven en meer begrip op te brengen voor elkaar en in gesprek te gaan over elkaars standpunten. Daarmee beogen zij de communicatie minder ‘gewelddadig’ te maken en meer te ‘ontwapenen’, termen gemunt door Marshall Rosenberg.

Geweldloze communicatie is ontwikkeld door psycholoog Marshall Rosenberg en is bedoeld om verbinding op te bouwen, niet om een discussie te winnen. De kern is dat er achter elk gedrag een on vervulde behoefte schuilgaat. Wanneer je die behoefte herkent – zowel bij jezelf als bij de ander – ontstaat er meer ruimte voor begrip en samenwerking.

Met ‘geweldloos’ wordt niet bedoeld dat je geen fysieke agressie gebruikt, maar dat je communicatie juist niet laat ontsporen in manieren die de verbinding verbreken, zoals oordelen, beschuldigen, generaliseren of eisen, en waarbij de eigen mening vaak als de enige waarheid wordt gezien en andere meningen als fout worden afgedaan. Daardoor kan er al snel een strijd ontstaan om wie gelijk heeft, omdat we (vaak onbewust) behoefte hebben om gehoord, gewaardeerd en gerespecteerd te worden. Tegelijk kunnen verschillende waarheden of meningen naast elkaar bestaan. Het knelpunt is dat we de ander die ruimte niet altijd gunnen, omdat we het ervaren als een bedreiging voor onze eigen waarheid. Zo raken we gemakkelijk verstrikt in een machtsstrijd.

Voorbij ja of nee

Bij hun eerste bijeenkomst gaan de ideeën die ze hebben verschillende kanten uit. Over één ding zijn ze het echter roerend eens: ze kunnen zich niet vinden in het ferme ‘nee’ dat alom op de sociale media wordt geuit. Tegelijkertijd realiseren ze zich ook dat een al even ferm ‘ja’ daar tegenover stellen de dialoog niet zal bevorderen. Vanuit die constatering gaan ze op zoek naar wat in het kleine van betekenis zou kunnen zijn. Terwijl protesteren onherroepelijk leidt tot polarisatie, gaan zij op zoek naar de nuance en hoe die stem te geven. Wat willen mensen eigenlijk vertellen?

Als eerste stap onderzoeken ze bij zichzelf hoe ze tegen de problematiek aankijken. Een 'nee' klinkt agressief, maar ze zijn er niet van overtuigd dat dit wil zeggen dat al deze mensen tegelijkertijd zeggen dat 'Nederland gewoon vol' is. Ze zien ook dat het proces van participatie vanuit de gemeente niet handig is georganiseerd, waardoor inwoners en omwonenden zich toch weer overvallen voelen en waarmee de gemeente haar belofte om mensen tijdig mee te nemen in de besluitvorming niet gestand heeft gedaan – logisch dat dit weerstand oproept. En, er zit druk op de discussie, die niet alleen uit de gemeenschap zelf komt, maar ook landelijk speelt; het is niet toevallig dat bepaalde landelijke kopstukken zich op sociale media mengen in de discussie, aanwezig zijn tijdens het protest en luid van zich laten horen. De ervaring tot nog toe in andere gemeenten toont aan dat geweld loont: wanneer demonstranten maar genoeg dreigen dan komt het aanmeldcentrum er niet. 'Het is dat geweld dat je in een ja of een nee drukt' verheldert Bieke. 'De nuance en gelaagdheid in wat mensen willen vertellen, gaat daarmee verloren en we dreigen elkaar te verliezen terwijl we het wel hebben te doen met elkaar – Zutphen is immers een kleine gemeenschap.'

David Bohm (over de dialoog) betoogt dat er sowieso veel geweld schuilt in de overtuigingen die we verdedigen. Het zijn niet zomaar meningen of vooronderstellingen: het zijn premissen waarmee we onszelf hebben geïdentificeerd. We verdedigen ze, omdat we zo ook onszelf beschermen. Ook zegt hij dat we alleen verder komen wanneer we onze vooronderstellingen durven te onderzoeken in een dialoog en zo tot gezamenlijke betekenisgeving komen. De sleutel is het betekenisniveau van de ander te willen begrijpen om zo dicht bij elkaar te komen.

Gelaagdheid zichtbaar maken

De Witte Borden Groep wil de gelaagdheid in elk geval inbrengen in de discussie van de gemeenteraad, zodat deze meer gebalanceerd kan afwegen of het al dan niet verantwoord is een dienstencentrum te bouwen – de burger gehoord hebbende.

Op de avond zelf verzamelen zich ruim 250 inwoners voor het gemeentehuis in Zutphen, vlak voor aanvang van de inspraakavond. Met spandoeken en protestborden laten zowel tegen- als voorstanders van zich horen. En er is de Witte Borden Groep – ondertussen aangegroeid tot zo'n 20 a 30 mensen – die het gesprek aan wil gaan middels blanco borden: zonder tekst, met enkel vragen en nieuwsgierigheid.

'Best spannend' zo herinneren Ria en Bieke zich. 'We moesten letterlijk de eerste stap zetten door op de demonstranten af te stappen en in gesprek te gaan.' Daarbij nodigen ze iedereen uit, zowel voor- als tegenstanders als voorbijgangers. Niet met eigen standpunten maar met vragen naar wat de overwegingen en vooral ook de zorgen zijn van de ander. Wat beweegt hen om hier te staan? Wat maakt dat ze vóór zijn, waarom zijn ze tegen? Wat kan de komst van het dienstencentrum brengen? Wat is het risico? 'Niet meteen "instappen" is het enige wat dan werkt', zo vertellen Ria en Bieke. 'Niet onze natuurlijke neiging volgen om als eerste de eigen mening te poneren, maar aansluiting zoeken bij de ander en blijven vragen vanuit een oprechte nieuwsgierigheid en pas dan de eigen overwegingen te berde brengen – best een uitdaging'. Maar wel van waarde, zo kijken ze erop terug. Ze laten aspecten spreken, geven woorden aan zaken die anders onderbelicht zouden zijn gebleven, of zelfs helemaal niet aan bod zouden zijn gekomen. Dit alles om zo een goede en rijke besluitvorming van de gemeente te bevorderen.

Arnold Mindell is een Amerikaanse psychotherapeut. Hij wordt gezien als een van de eersten die de term **Deep Democracy** introduceerde. Met deze benadering bedoelde hij dat echte, positieve en blijvende verandering pas kan ontstaan wanneer we niet alleen kijken naar feiten en cijfers, maar ook onze diepste emoties en ervaringen daarin meenemen. De nadruk op 'democratie' betekent dat verschillende perspectieven van belang zijn: zowel de stem van de meerderheid als die van de minderheid dragen bij aan besluiten van een betere kwaliteit.

Spiegel

Gaandeweg het verloop van het protest vullen de witte borden zich met post-it-briefjes met ideeën en suggesties, met allerlei vragen en dilemma's ook. En ook met zorgen. Is er wel voldoende over nagedacht hoe dit centrum, naast het al bestaande azc, ingepast kan worden in onze gemeenschap – Zutphen is immers niet zo groot? Kan mijn dochter nog wel veilig fietsen? Zijn er wel plannen om de asielzoekers bezig te houden? Hoe wordt het vervoer naar de stad geregeld? Er is ook argwaan: de gemeente verdient hier vast heel veel geld aan.

Al deze boodschappen neemt de Groep mee naar de gemeenteraad. Bij monde van Christel Don (journalist en schrijver) brengen ze deze terplekke in. De raad ontvangt de opbrengst enthousiast en waardierend. Op de vraag of dit initiatief voor herhaling vatbaar is, antwoorden

de beide dames volmondig met ja. Ze hopen van harte dat de gemeente Zutphen hun aanpak zal meenemen in volgende inspraakmomenten. Daarbij realiseren ze zich wel dat de kracht van hun initiatief is dat de groep vanuit een zeer grote betrokkenheid heeft gehandeld, zo reflecteren Bieke en Ria, iets wat wellicht wat verloren gaat in een meer zakelijke benadering van de gemeente.

Terugkijkend op wat hun aanpak zo anders maakt, antwoorden ze dat het – meer dan het willen geven van een antwoord – gaat om de houding van waaruit je het gesprek aangaat. De witte borden hebben niet gewerkt als een wapen, om in de termen van geweldloze communicatie te spreken, maar meer als een spiegel. Ze tonen hoe snel meningen verhardten, en hoe de ander mens wordt zodra je begint met nieuwsgierig zijn, met vragen in plaats van verdedigen en bepalen.

Op die avond – tussen spandoeken en protestborden – staat de groep van twaalf niet om gelijk te krijgen, maar om het gesprek terug te brengen naar waar het eigenlijk om gaat: zorgen die gehoord willen worden, het delen van overwegingen die niet meteen leiden tot een eindconclusie – en de stille behoefte om samen betekenis te vinden. Niet harder spreken, maar zachter luisteren; niet meteen oordelen, maar eerst begrijpen – tot de discussie een gesprek wordt waar weer plaats is voor mensen om naast elkaar te kunnen staan, zonder elkaar te verliezen.

Hilde Adriaenssens (OvdP, afdeling Tilburg) studeerde Germaanse Filologie aan de Universiteit Antwerpen. Ze werkt als zelfstandige in het onderwijs op het snijvlak van bestuurlijke, veranderkundige en besluitvormende processen. Hilde is redactielid van Noord & Zuid.

Ria Yetsenga-Temmerman is (interim)communicatieprofessional, werkzaam bij verschillende maatschappelijke organisaties en vrijwilliger bij het azc in Zutphen.

Bieke van Dijk is onafhankelijke Learning Experience Designer.

Logica

Het verzet dat je pleegt
is dat je weigert te spreken
waar je zwijgen moet.
Breng zo de wereld dichterbij
die nooit bewaarheid wordt.
Dit is geen raad
maar een gebod.

Erik Spinoy

Uit: Erik Spinoy, *Fratsen*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1993.

Wie is welkom in het Nederlands? Over de aard en het effect van inclusief taalgebruik

Marten van der Meulen

Een ongewenst leenwoord uit de taal weren. Een vloek in de ban doen. Een taalfout doen verdwijnen. Een nieuw woord voor iets ingang laten vinden. Een alternatieve spelling doorvoeren. De pogingen om in te grijpen in de taal zijn talloos en gevarieerd. Met name de laatste jaren is daar een nieuwe vorm bijgekomen: *inclusief taalgebruik*. Allerlei instellingen, bedrijven en organisaties, waaronder universiteiten, musea en gemeenten, publiceerd gidsen en handleidingen voor het gebruik van inclusief taalgebruik. Ook de Taalunie bracht vanaf 2022 taaladviezen uit voor onder andere genderbewust taalgebruik. Maar wat wordt er eigenlijk precies verstaan onder inclusief taalgebruik? Wat zijn de motieven om hier wel of niet voor te kiezen? En misschien het belangrijkste: wat zijn de effecten van de inspanningen die op dit vlak worden gedaan?

Inclusief taalgebruik

Inclusief taalgebruik is een taalkundige parapluterm. Simpel gezegd omvat hij alle pogingen en woordvormen die tot doel hebben zo min mogelijk mensen uit te sluiten in taal. Het bekendste voorbeeld is vermoedelijk ‘genderneutraal’ taalgebruik. Hier is sprake van wanneer er talige erkenning is voor mensen die zich als man noch vrouw identificeren, maar die als non-binair willen worden aangesproken. Je ziet dit vaak in vacatureteksten, waarin gezocht wordt naar een ‘kandidaat (m/v/x)’. De x is hier een vorm van inclusief taalgebruik. Ook kunnen genderspecifieke termen worden vervangen. In 2024 verscheen er vanuit die insteek een rapport dat voorstelde

om woorden als *raadsman*, *burgemeester*, *ombudsman* en *geneesheer* te vervangen in het Burgerlijk Wetboek.

Naast genderneutraal taalgebruik kan inclusief taalgebruik zich ook op andere dimensies richten. Er kan bijvoorbeeld aandacht zijn voor niet-traditionele ouderrollen. Op dat vlak raadt de *Richtlijn Inclusief Taalgebruik* van de Universiteit Utrecht aan om ‘ouders/verzorgers’ te gebruiken in plaats van ‘vaders en moeders’. Door deze woordkeuze voelen ook pleegouders zich aangesproken, waar dat bij de oude aanspreekwijze niet zo is. Daarnaast zijn er nog een heleboel andere facetten waarop inclusief taalgebruik kan worden nagestreefd. Deze omvatten in ieder geval religie, etniciteit, nationaliteit, migratiestatus, geaardheid,

inkomen, lichamelijke beperkingen, gewicht en geletterdheid.

Gebruikte strategieën

Inclusief taalgebruik richt zich voornamelijk op woorden, en in mindere mate ook op zinsbouw. Ook zijn er wel adviezen over uitspraak te vinden, bijvoorbeeld wanneer de *Stichting Kunstzinnige Vorming Rotterdam* aanbeveelt om tegen mensen met een beperking je stem niet te verheffen, en niet kinderlijk te praten. De focus op woordkeuze ligt voor de hand. Het is immers relatief eenvoudig woorden aan te passen, weg te laten of te vervangen. Zeker in geschreven teksten kan daarbij ook eenvoudig van digitale zoekfuncties gebruik worden gemaakt.

Woorden vervangen, weglaten, of juist toevoegen. Dat zijn de meest gebruikte strategieën om inclusief taalgebruik na te streven. Om laaggeletterden tegemoet te komen bevat het *Verboden-woordenboekje* van de Gemeente Amsterdam uit 2015 bijvoorbeeld aanbevelingen om woorden te vervangen die het als ‘ouderwets, ambtelijk, belachelijk, dikdoenerig of juist te populair’ betitelt. *A priori* wordt *vooraf*, *per omgaande* wordt *direct* of *meteen*, en *stakeholders* kunnen beter *betrokkenen* worden genoemd. In hun artikel *Met deze koloniale taal stoppen we* uit 2019, legt journalistiek platform *OneWorld* uit dat ze niet meer van *lokale bevolking* of *lokale taal* spreken. In plaats daarvan benoemen ze de naam van de bevolkingsgroep. Hier wordt een woord dus echt vermeden. Een voorbeeld van woorden toevoegen bestaat uit de preferentiële voornaamwoorden die sommige mensen in hun e-mailhandtekening, of op andere plaatsen zetten. Zo kan er bijvoorbeeld Maria Espinoza (zij/haar) staan. Anderen weten op deze manier hoe deze persoon zich identificeert, en kunnen daar rekening mee houden.

Wanneer je een alternatief woord wil aanbieden, dringt zich nog een essentiële keuze op: kies je voor een bestaande of een nieuwe vorm? Beide opties hebben duidelijke voor- en nadelen. Bestaande vormen zijn bekend, maar hebben ook bestaande connotaties die een nieuwe gebruiksmogelijkheid in de weg kunnen zitten. Nieuwe vormen zijn in die zin ‘onbesmet’ maar ook onbekend, en kunnen door die onbekendheid misschien moeilijker acceptatie vinden. De zoektocht naar een genderneutraal voornaamwoord laat de moeilijkheden goed zien. Vaak wordt de vorm *hen* hiervoor gekozen. Maar die vorm bestaat al, onder andere als lijdend voorwerp van meervoudsvorm *zij* (zoals in de zin ‘ik heb hen gezien’). In een van de adviesteksten van de Taalunie op haar website *taaladvies.net*, worden onder andere *xij*, *dij* en *dee* genoemd als nieuwe alternatieven. Beide strategieën roepen verwarring en weerstand op.

Uitdagingen

Niet alle pogingen om inclusief taalgebruik te hanteren slagen. Dit bleek bijvoorbeeld toen de NS er in 2017 voor koos om *beste dames en heren* te vervangen door het ogenschijnlijk neutralere *beste reizigers*. Dit bevatte geen expliciete verwijzing meer naar geslacht, zo redeneerden ze. Maar taaladviseur (of taaladviseuse) Ludmilla Coornstra van *Onze Taal* wees er op dat *reiziger* een mannelijke vorm is. *Reizigster* is de vrouwelijke vorm, hoewel die niet of nauwelijks voorkomt. Coornstra geeft *reizenden* als alternatief, maar geeft ook toe dat dat een wat ‘gekunstelde’ vorm is. Zo komen we weer terug bij de keuze tussen een nieuw of een bestaand woord.

Een ander probleem zien we bij de vele afkortingen die gebruikt worden om de geaardheden en geslachten van mensen te vatten. De afkorting *lgbt* is het meest gangbaar, maar daarnaast gebruiken verschillende belangenorganisaties de

varianten *lgbtq+*, *lhbti+*, *lhbtiqua+* en *lhbtqiap+*. De keuze voor de ene of de andere afkorting kan een teken zijn van het wel of niet accepteren van een bepaalde groep binnen deze bredere tegenwoordiging van geaardheden. Ook zijn er mensen die het gevoel hebben dat de perceptie van een snel veranderende afkorting mensen van elkaar vreemdt. Zo stelde een lid van de *Gender & Sexuality Alliance* van de Hogeschool Utrecht in een interview in 2021 dat ze het liefst koos voor LHBTI+, omdat het gebruik van meer letters 'lastig te onthouden is en het gesprek vaak niet helpt'. De + staat in deze afkorting voor alle mensen die niet expliciet benoemd worden.

Kritiek

Er is ook kritiek op inclusief taalgebruik vanuit taalgebruikers die niet per se direct worden getroffen door de voorgestelde veranderingen. Deze kritiek hangt vaak samen met bepaalde politieke overtuigingen. Zo kwam er in april 2026 vanuit rechtse en conservatieve partijen kritiek op een inclusieve taalgids van het Nederlandse ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Deze kritiek past in een bredere negatieve houding van deze partijen tegen juist die groepen die door inclusief taalgebruik meer aanwezigheid krijgen, zoals trans-personen en mensen met een migratieachtergrond.

Een ander veelgehoord argument tegen inclusief taalgebruik is dat het 'betuttelend' zou zijn. Dit woord kwam bijvoorbeeld veel naar voren toen in 2023 bleek dat er een fors aantal aanpassingen was gedaan in de Engelstalige boeken van Roald Dahl (niet in de Nederlandse). Woorden die naar zwaarlijvigheid verwezen, werden aangepast. Ook hier werd *dames en heren* vervangen (in dit geval door *mensen*), en racistische verwijzingen, zoals apen die 'een vreemde Afrikaanse taal spreken' ruimden het veld. Naast kritiek uit de te verwachten politieke kringen waren sommige schrijvers

ook erg kritisch, omdat ze vonden dat hun werk niet veranderd zou mogen worden. Uitgevers worstelen met dit soort gevallen. Een goede optie lijkt te zijn om woorden te behouden, maar waar mogelijk een kadertekst met uitleg over de context toe te voegen.

Een ander voorbeeld dat de complexiteit van inclusief taalgebruik laat zien, is het nieuwe taalbeleid dat de Engelse Universiteit van Hull in 2021 instelde. Een intern document stelde dat al te veel letten op correcte spelling gezien kon worden als 'homogeen, Noord-Europees, wit, man en elitair'. Het liet geen ruimte voor studenten die van minder hoog aangeschreven scholen kwamen, of die Engels als tweede taal hadden geleerd. De universiteit adviseerde docenten daarom minder spelfouten te corrigeren. Op deze keuze kwam veel kritiek. Hoewel het namelijk aan de ene kant inderdaad drempels zou kunnen verlagen voor studenten met bepaalde achtergronden, gaf het studenten ook minder mogelijkheden zich op dit vlak te ontwikkelen. Omdat spelling nog steeds een zeer belangrijke indicator voor algemeen correct en welopgevoed gedrag is, zou deze maatregel op de wat langere termijn daarom juist een mogelijk averechts effect hebben.

Werkt het?

Er is in taalwetenschappelijke kringen discussie over de mate waarin taal überhaupt maakbaar is. Er zijn taalkundigen, zoals Fred Weerman en Hans Bennis, die stellen dat taal niet of nauwelijks maakbaar is. Anderen zijn van mening dat er wel degelijk kan worden ingegrepen in de taal. In een overzichtsartikel uit 2020 sommen schrijver dezes en Nicoline van der Sijs een heel aantal gevallen op, waarbij taalsturing als succesvol kan worden aangemerkt. Rond inclusief taalgebruik speelt de vraag wat de impact van alle voorstellen is natuurlijk ook. Er zijn echter wel belangrijke verschillen ten opzichte van 'regulier'

taaladvies. Zo gaat het bij grammaticale kwesties meestal om een keuze tussen meerdere taalvarianten (zoals *als* en *dan*) die daadwerkelijk voorkomen in taalgebruik. Bij inclusief taalgebruik gaat het vrijwel altijd om bewuste, nieuwe voorstellen, zelfs als er van bestaande woorden gebruik wordt gemaakt. Bij inclusief taalgebruik verschilt het motief ook: het gaat daar om toegankelijkheid en welkom zijn. Bij grammaticaal taaladvies gaat het onder andere om het volgen van regels, helderheid of traditie.

Wat is de impact dan precies? Het antwoord daarop is niet makkelijk te geven, alleen al niet, omdat inclusief taalgebruik zo ontzettend breed is. Ook op specifieke gebieden is er geen taalwetenschappelijk bewijs. Het is nou eenmaal moeilijk te meten hoeveel genderneutraal taalgebruik er bijvoorbeeld daadwerkelijk is. Anekdotisch bewijs laat zien dat er daar meer van is dan bijvoorbeeld twintig jaar geleden. Toch blijft de toename, afgezet tegen de mogelijkheden, waarschijnlijk vrij beperkt. Wel is het aantal gidsen en handleidingen zeer sterk toegenomen. Dit laat zien dat, zelfs als het effect op woordniveau relatief klein is, er een groot effect is op het gebied van bewustzijn. Dit geldt ook zeker voor begrijpelijke taal, die laaggeletterden tegemoet moet komen. Hiervoor verscheen in 2023 een officiële internationale ISO-standaard. Verschillende Nederlandse politieke partijen namen bij de meest recente verkiezingen het recht op begrijpelijke taal op in hun verkiezingsprogramma's. Opnieuw is echter de vraag, hoeveel er in de praktijk mee gedaan wordt.

Er moet natuurlijk worden aangetekend dat de bewuste omgang met inclusief taalgebruik weliswaar een ouder geschilpunt is, maar dat de brede maatschappelijke aandacht ervoor iets van de laatste twee decennia is. Dat is een korte tijd om een verandering te zien in bepaalde fundamentele aspecten van taal, zoals persoonlijke voornaamwoorden. Wanneer je de huidige stand van zaken

vanuit dit perspectief bekijkt is er eigenlijk al uitzonderlijk veel veranderd, in zeer korte tijd.

De toekomst

Het is altijd makkelijker om plannen te maken, dan om de lange weg naar uitvoering daarvan te lopen. Inclusief taalgebruik is hierop geen uitzondering. De plannen liggen er op veel plekken, nu is het aan de instanties om ze te implementeren. De politiek zou hier een belangrijke rol in kunnen spelen. Wanneer zij het voortouw neemt, dan zal er navolging zijn. Gebruik kan tot normalisatie leiden, en zo tot meer gebruik en bekendheid. Dit is hoe dan ook effectiever dan allerlei papieren tijgers, waarvan onduidelijk is in hoeverre mensen ze ook volgen. Probleem is natuurlijk dat inclusief taalgebruik sterk gepolitiseerd is, wat realisatie in de weg blijft zitten.

Ook op het gebied van beleid zou belangrijke steun in de rug kunnen komen van officiële instanties. In het geval van inclusief taalgebruik zijn instanties in Nederland terughoudend met hun keuzes. Wat betreft woordkeuze op het gebied van onder andere gender en etniciteit wordt niets opgelegd, er wordt alleen geadviseerd. Dit past in de algemene houding ten opzichte van woordgebruik in het Nederlands. Daarvoor is, in tegenstelling tot spelling, nou eenmaal geen wettelijk kader. Daarom zijn de adviezen van de Taalunie ook niet verplicht. Ondertussen ligt, zoals eigenlijk zo vaak, de keuze bij de gewone taalgebruiker. Die moet telkens bedenken: wie is er welkom in het Nederlands?

Marten van der Meulen is taalwetenschapper. Hij promoveerde op onderzoek naar de interacties tussen taalnorm en taalgebruik in Nederland. Daarnaast schreef Marten meerdere boeken over taal, waaronder *Het geheime leven van taalfouten* (2024).

AvB

Het volgende woord: over het genereren van taal door middel van AI

Piek Vossen

5 augustus. *Of en wanneer ik denk mijn stukje te kunnen inleveren?* vraagt de hoofdredacteur van het tijdschrift *Noord & Zuid* mij in een mail. De deadline is 9 augustus en ik ben erg laat. Ik heb wel een paar ideeën maar gewoon geen tijd gehad. Nu ben ik een weekje op vakantie en moet het er echt van komen. Een ideale situatie om even de hulp in te roepen van ChatGPT en dan te gaan genieten van mijn welverdiende rust. Zo'n tekstje is immers zo gegenereerd, zeker als de feiten er niet zo toe doen.

Hoe het ene woord het andere meebrengt

Schrijven is niet meer wat het was. In november 2022 is de wereld veranderd. Ons collectieve taalvermogen heeft zich verpopt tot een kunstmatige intelligentie: ChatGPT en sindsdien een grote schare aan verwanten. Wat ik tot nu toe geschreven heb is nog volledig van mijn hand, maar wat nu volgt ...

zou net zo goed door een algoritme bedacht kunnen zijn. Of misschien is dat onderscheid inmiddels achterhaald. Is een tekst minder van mij omdat ik een machine vraag mee te denken? Of is het niet anders dan een woordenboek openslaan, een collega om advies vragen of een redacteur een alinea laten aanscherpen? De grens tussen zelf schrijven en laten schrijven is ongemerkt een stuk vager geworden. Misschien is dat wel de echte revolutie:

niet dat kunstmatige intelligentie kán schrijven, maar dat wij opnieuw moeten bepalen wat we eigenlijk bedoelen met 'zelf schrijven'.

Dat laatste stuk was dus niet van mij. Ik ga me echter niet schuldig maken aan hersenrot (het uitbesteden van cognitieve taken aan AI) en zal dit artikel toch echt zelf schrijven. Schrijven: een combinatie van denken en zeggen. Wat komt eerst: het woord of de gedachte? Zijn er gedachten zonder woorden en vormen woorden nieuwe gedachten?

Als we het over ChatGPT en de zogenaamde grote taalmodellen hebben dan gaat het in eerste instantie alleen over woorden. Het ene woord roept het volgende woord op en daarna nog een totdat er ergens een punt verschijnt of een vraagteken. Dat is de kern van een groot taalmodel zoals ChatGPT. Het lijkt dan vervolgens heel intelligent, omdat wij eigenlijk zelf heel clichématig zijn. Clichématig in velerlei zin: we vragen

de voor de hand liggende dingen en zijn tevreden met de voor de hand liggende antwoorden. Vragen en antwoorden die al duizenden keren zijn gesteld en beantwoord door mensen op het internet. We zijn ook clichématig omdat we die vragen en antwoorden op vrijwel dezelfde manier formuleren. We heten niet allemaal Shakespeare of Vondel en praten elkaar vaak na.

Grote taalmodellen

Een groot taalmodel doet niets anders dan uitrekenen welk woord van alle beschikbare woorden de meeste kans maakt als volgende woord. Dit proces heet ‘decoderen’ en het gaat door totdat het meest waarschijnlijke woord ‘stop nu maar’ is. Hoe werkt dat nu precies?

Grote taalmodellen hebben drie onderdelen: een woordenlijst, woordrepresentaties en miljarden gewichten, ook wel parameters genoemd, verdeeld over meerdere lagen. Uit de teksten die online staan, en dat zijn er ook weer miljarden, leert het model welke woorden wij gebruiken. Vervolgens leert het model een woordrepresentatie in de vorm van een *embedding*. Een embedding is een stel gewichten die typisch zijn voor hoe we dit woord gebruiken in combinatie met andere woorden. Als het model begint te leren dan zijn die gewichten minuscule randomgetallen. De woordrepresentaties representeren chaos. Maar gaandeweg gaat het model de gewichten aanpassen, zodat die representatie meer gaat lijken op de representatie van woorden die er vaak omheen staan, de zogenaamde burens. Dus als *planeet*, *maan* en *zon* vaak gecombineerd worden met elkaar en met *cirkelen*, *draaien* en *baan* dan worden die gewichten voorzichtig aangepast. Op die manier kunnen woorden elkaar voorspellen in teksten. Het ene woord voorspelt een ander woord dat erop lijkt, net als in een associatiespel: *aarde*, *maan*, *zon*.

Het tegenovergestelde gebeurt met woorden die nooit samen met die woorden voorkomen. Die worden meer verschillend gemaakt door de gewichten aan te passen. Langzaamaan schuiven de universeum-woorden dichter naar elkaar en verder weg van de rest waar ze niet mee geassocieerd worden. Als het model klaar is met leren dan kan het ieder woord in een taal omzetten naar zijn woordrepresentatie en dan maakt het niet zoveel uit of we *planeet*, *aarde*, *maan* of *zon* opschrijven. De representaties lijken op elkaar en het model weet welke woorden er vaak omheen staan. De representaties van de huidige modellen bevatten duizenden gewichten die allemaal zijn aangepast op grond van de zinnen waarin wij die woorden hebben gebruikt. Een waarschuwing is op zijn plaats: de gewichten representeren niets, ze zijn louter aangepast om ze meer hetzelfde te maken als de woorden die er omheen staan, niet omdat ze voor een eigenschap staan die ze delen. Alle kennis en informatie over taal en onze wereld in een taalmodel is impliciet, het gevolg van analogie en associatie, en niet expliciet.

Lastige woorden

Hoe zit het dan met het woord ‘ster’? Ja, dat is een lastig woord. Het heeft meerdere betekenissen en het heeft dus ook andere burens afhankelijk van de gebruikte betekenis. Als we het over bekende Nederlanders of Belgen hebben dan moet ‘ster’ een andere woordrepresentatie krijgen dan de ‘ster’ waar we omheen tolleren. De uitdaging van het model is om de juiste woorden te voorspellen in de buurt van iedere ‘ster’ maar het gaat nu wel over heel verschillende dingen en dus woorden.

Taalmodellen lossen dat op in de vele lagen met gewichten waarin woordrepresentaties worden aangepast door woorden te combineren. Dit heet *aandacht* van de burens. Een ‘ster’ zal in eerste instantie een woordrepresentatie krijgen die het midden houdt tussen een

bekend iemand en een galactisch object. Een beetje vaag. Maar in de lagen van het model wordt die representatie aangepast door de woorden die er omheen staan. Zijn dat shows, roddel en series dan schuift 'ster' op naar die woorden. Zijn het galactische burens dan schuift 'ster' op in die richting. De vage representatie van 'ster' wordt dus steeds duidelijker in iedere laag van het taalmodel en zal dus ook beter andere woorden in de zin voorspellen voor 'ster+roddel' en 'ster+planeet' dan alleen op grond van 'ster'. De grote modellen hebben soms wel meer dan 50 lagen. In iedere laag wordt de representatie een beetje verder gemasseerd. Uiteindelijk krijgt 'ster' in de laatste laag de representatie die het verdient op grond van de zin waarin het gebruikt wordt.

Hoe zit het dan met het voorspellen van het volgende woord na 'ster'?

- *De populaire ster eist een enorm ...*

- *De verre ster heeft een enorme ...*

De woordrepresentatie voor 'ster' is in beide zinnen in eerste instantie dezelfde als het model de woorden 'leest' en omzet in woordrepresentaties. Door die representaties vervolgens te combineren met woorden zoals 'populaire' en 'eist' aan de ene kant en 'verre' en 'heeft' aan de andere kant, krijg 'ster' een aangepaste representatie (de burens zelf overigens ook). Op grond van die representaties zouden de puntjes in deze zinnen een woord moeten krijgen dat goed past. In de eerste zin zou dat 'salaris' kunnen zijn en in de tweede zin 'massa'. Het model kan kiezen uit ieder woord dat het ooit heeft gezien, maar er zijn er maar een paar die goed passen bij de 'ster'-combinaties. Het is goed om te beseffen dat ook 'enorm' en 'enorme' andere verwachtingen scheppen in het Nederlands: de één een 'het-woord' en de ander een 'de-woord'. Taalmodellen zijn zich niet bewust van dergelijk taalkundige patronen, maar ze spelen wel impliciet mee bij het voorspellen. Na

ieder voorspeld woord volgen weer nieuwe puntjes om in te vullen. Je kunt je voorstellen dat een model dat een hele tekst genereert heel wat puntjes moet vullen. Iedere keer moet het enorme berekeningen maken, wat ontzettend veel rekenkracht en energie kost. Goed om te beseffen als je ChatGPT vraagt een heel artikel te genereren. Zelf doen is efficiënter en veel leuker.

De basis van taalmodellen is dus het voorspellen van woorden en met name in context. Het werkt goed als we clichés gebruiken. Het werkt minder goed als we afwijken van wat gangbaar is. Dit heet de *longtail*: een lange staart van taaldata die niet vaak voorkomen op het internet. Daar zitten natuurlijk ook fouten tussen, zoals typefouten, maar ook juist heel creatieve en unieke taal, verhalen en feiten. Om een goede woordrepresentatie te leren heeft een model veel teksten nodig waarin woorden vaak voorkomen. Voor zeldzame woorden wordt dat lastig. Die krijgen een representatie die nog beroerder is dan die van 'ster'. Het hangt dan van de burens af of daar nog chocola van kan worden gemaakt. Schrijf je in een heel eigen stijl over unieke zaken dan kan een taalmodel daar niet zoveel mee. Kleine woordjes zoals lidwoorden, maar ook werkwoorden en voorzetsels zullen dan een patroon oproepen bij het model en vervolgens zullen de clichés hun werk doen. Het model verzint dan woorden die goed passen zonder iets te begrijpen.

Onzinwoorden

De broberwod scheerst eist een errorme ..

Het bovenstaande is het antwoord van ChatGPT op: *flandel*. Het model geeft aan dat *de woorden verzonnen lijken en er geen grammaticale of semantische regel is die één juist vervolg bepaalt*. Het model heeft daarom ook een onzinwoord bedacht. De uitleg is wel frappant: alsof het model regels toepast. Dat doet het dus helemaal niet. Het ge-

bruikt alleen associaties. Andere woorden die het mogelijk acht zijn *flinter*, *grom*, *zwier*, *en blaam*. Geen onzinwoorden maar wel onzinnig. Als ik het woord ‘scheerst’ door ‘ster’ vervang dan komt het model weer met ‘flandel’ aan als beste vervolg maar de alternatieven zijn nu *antwoord*, *offer*, *verklaring*, *beslissing* en *vergoeding*.

Voorspelbaarheid kent geen grenzen en kennelijk ook geen taalgrenzen. Taalmodellen krijgen teksten te zien in honderden talen. Ze reageren dus ook op Nederlandse vragen en antwoorden in het Nederlands. Meestal in ieder geval. De hoeveelheid Engelse teksten overstijgt vele malen de teksten in andere talen en een woord als ‘star’ zal dus niet snel geassocieerd worden met een bijvoeglijk naamwoord met de betekenis ‘rigide’ door de dominantie van de Engelse betekenissen. Zonder verdere instructies worden teksten uit diverse talen gehuseld. Het woord ‘star’ kan alleen een Nederlandse betekenis krijgen door de Nederlandse context. Een creatieve tekst zoals *my wife is niet star* zal voor een taalmodel problematisch zijn.

Algemene Intelligentie

Hoe zit het dan met algemene intelligentie (in het Engels AGI oftewel *Artificial General Intelligence*) en de geweldige antwoorden die ik krijg van de grote taalmodellen? *Big Tech* heeft ontdekt dat je een vrij en associatief taalmodel

alle kanten op kunt masseren. Dat masseren heet *alignment*. Het houdt in dat je het gevoelig maakt voor bepaalde patronen door ze heel veel voorbeelden te geven en ze extra te belonen als ze daar juist op reageren. Zo is ChatGPT (en vele andere modellen) blootgesteld aan voorbeelden van specifieke taken zoals samenvatten, vertalen, feitelijke vragen beantwoorden, een reis plannen, brainstormen, wiskundige vraagstukken oplossen. Daardoor worden foute associaties en antwoorden onderdrukt en goede bevoorkeeld. Dat wil niet zeggen dat de modellen slimmer worden. Voor vragen en problemen uit de zogenaamde ‘longtail’ kunnen de foute antwoorden nog altijd naar boven komen drijven. Daarnaast gebruikt Big Tech meer complexe oplossingen zoals een vraag doorspelen naar een zogenaamde expert die alleen getraind is op speciale puzzels of een zoekmachine die de meest actuele documenten zoekt waarop het antwoord moet zijn gebaseerd. Eén ding is zeker: hoe geavanceerder de strategie, hoe meer data er naar een commercieel online systeem gestuurd worden – zoals de volledige resultaten van een zoekactie – wat betekent dat de consument betaalt en het energiegebruik explodeert.

Tot slot: wees voorzichtig en zuinig met AI gebouwd op taalmodellen en vertrouw vooral op je eigen intelligentie en taalvermogen. Of, zoals ik iemand tijdens mijn vakantie op een terras hoorde zeggen: *ik gebruik EI*.

Piek Vossen is hoogleraar Computationale Lexicologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij studeerde Nederlandse en Algemene Taalwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in 1995 cum laude promoveerde. Na een carrière in het bedrijfsleven keerde hij terug naar de wetenschap, waar hij nu leiding geeft aan het Computational Linguistics & Text Mining Lab van de VU. Vossen is internationaal bekend door zijn baanbrekende taal- en robotprojecten. Voor zijn wetenschappelijk onderzoek ontving hij in 2013 de prestigieuze Spinozapremie. In 2015 werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw en trad hij toe als lid van de KNAW (Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen) en de KHMW (Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen).

Je bent dichtbij

Hoe het ongezegde schoorvoetend taal krijgt

Eric Koenen

Er is weinig leuker voor mijn kleinzonen dan verstoppertje spelen. Ze verdwijnen achter een gordijn, kruipen onder een tafel of persen zich in een te kleine kast. Vervolgens ga ik zoeken. Dat mag best even duren; juist daarin schuilt de spanning. Maar niet te lang. Op een gegeven moment klinkt er een ingehouden lach, een schuivende voet of een zacht 'oeh'. Niet genoeg om de schuilplaats prijs te geven, wel om mij te helpen zoeken. Alsof ze willen zeggen: zoek nog even door ... je bent dichtbij. Hierover gaat dit artikel: over wat ongezegd dichtbij is en schoorvoetend woorden krijgt, over de *onderstroom*.

Naar de wereld kijken

Niet veel later liep ik met mijn kleinzoon Roef, toen nog geen twee jaar oud, door een rustige straat in Amsterdam. We staken dezelfde straat keer op keer over. Voor mij was het een stoep, straatstenen en weer een stoep. Er viel weinig te beleven. Tenminste, dat dacht ik. Roef zag iets heel anders. Om de paar passen bleef hij staan. Hij hurkte neer bij een graspiet die zich tussen twee stoeptegels had gewrongen, draaide een steentje aandachtig tussen zijn vingers of keek minutenlang naar een pluisje dat door de wind werd meegevoerd. Waar ik een straat zag, zag hij een wereld. Later realiseerde ik mij dat ik was vergeten hoe je kijkt voordat je alles een naam geeft. Kinderen hebben een wonderlijke verhouding tot ontdekken. Ze verstoppertje zich om gevonden te worden, maar niet te snel. En ze kijken naar de wereld alsof alles zich voor het eerst laat zien. Dat

vermogen raken wij als volwassenen langzaam kwijt. We worden steeds vaster in de taal van de bovenstroom: argumenten, analyses en debat. Onze gevoeligheid voor wat zich nog niet laat benoemen, neemt af.

Signalen

Dat geldt ook voor onderstromen in organisaties, gezinnen, relaties en onze samenleving. Ze tonen zich in kleine signalen. Een blik die wordt vermeden. Een stilte die net iets te lang duurt. Een grap waar niemand werkelijk om lacht. Een onderwerp dat steeds weer wordt omzeild. Wie iets kwetsbaars te snel naar boven haalt, beschadigt wat zich voorzichtig laat zien. De onderstroom vraagt om de precisie van een archeoloog: voorzichtig blootleggen met een kwastje, en altijd in contact met degene om wie het gaat. Woorden voor wat nog woordloos

is, laten zich niet van buitenaf aandra-
gen. Ze ontstaan wanneer iemand zich
voldoende gezien en veilig voelt om,
geholpen door de aandacht van de ander,
zijn eigen woorden te vinden.

Onder wat zich in de onderstroom aan-
dient, ligt niet altijd hetzelfde verlangen.
Soms willen mensen gezien, erkend of
vergeven worden; soms is er vooral be-
hoefte aan mildheid. Achter schaamte
schuilt vaak de hoop dat de ander blijft,
wanneer datgene wat moeilijk te verdra-
gen is, schoorvoetend taal krijgt. Uitein-
delijk willen we bijna allemaal gevonden
worden, maar niet te snel. Het juiste
woord is er soms nog niet. En als het er
wel is, kan het zijn dat we het nog niet
durven uit te spreken.

Mark Twain schreef dat het verschil tus-
sen bijna het juiste en het juiste woord
hetzelfde is als tussen een glimworm en
de bliksem. Bliksem verlicht in één flits
het hele landschap. Zo kunnen woorden
werken. Mensen praten soms een uur
zonder werkelijk iets te zeggen en dan
valt één zin, niet eloquent of retorisch
briljant, maar precies raak. Plotseling
ziet iedereen hetzelfde landschap. Dat
is wat taal op haar best doet: ze maakt
de werkelijkheid meer zichtbaar.

Ik begeleidde eens de top van een mi-
nisterie. De eerste ochtend verzekerde
de directeur-generaal mij dat dit een
uitstekend team was waarin niets speel-
de. Iedereen knikte instemmend. Later
die avond, buiten de vergaderzaal, hoor-
de ik echter andere geluiden. Ik moest
denken aan Ernest Hemingway: *Write
one true sentence. Write the truest sen-
tence that you know.*

De volgende ochtend vroeg ik iedereen
één eerlijke zin op te schrijven. Na een
stilte zei iemand: *Ik voel me hier vaak
eenzaam.* De directeur-generaal reageer-
de onmiddellijk geïrriteerd: *Nu haak ik
af.* Ik antwoordde: 'Probeer nu niet af
te haken maar in te stappen.' Hij keek
mij aan. 'Hoe doe ik dat dan?' vroeg hij.
'Stel een vraag' vervolgde ik. Daarna

draaide hij zich naar de groep. 'Zijn er
meer mensen die zich hier weleens een-
zaam voelen?' Meerdere handen gingen
omhoog. Aan het einde zei een deelne-
mer: 'Hier hebben we het nog nooit met
elkaar over gehad.' Die ene eerlijke zin
gaf taal aan iets wat al werd gevoeld,
maar nog niet was uitgesproken. Er ont-
stond een gezamenlijk gedragen onge-
mak. Juist doordat niemand het meer
alleen hoefde te dragen, kwam er ruim-
te voor woorden.

Wat kunst kan doen

In mijn zoektocht naar wat mensen be-
roert in de onderstromen gebruik ik vele
vormen van kunst. Kunst geeft niet zo-
zeer taal; zij nodigt ons uit haar te vin-
den. Tijdens veranderprocessen legde
ik schilderijen op tafel en vroeg mensen
er twee te kiezen: één bij hun grootste
angst en één bij hun diepste verlangen.
De vraag is dan niet wat iemand ván een
schilderij vindt, maar wat hij of zij erin
vindt. Het oordeel maakt plaats voor
waarneming. Mensen vertellen zelden
rechtstreeks over hun angst, maar ver-
rassend gemakkelijk waarom een donker
landschap hen raakt, waarom die ene
figuur zo alleen lijkt of een open deur
hoop geeft. Langzaam spreken zij niet
langer over het schilderij, maar over
zichzelf. Kunst hoort daarom niet alleen
in musea thuis, maar midden in het
leven. Zij nodigt uit woorden te vinden
voor ervaringen die we in ons dragen,
maar waarvoor de taal nog ontbreekt.
Nietzsche schreef: *We have art in order
not to die of the truth.* Kunst verzacht
de werkelijkheid niet; zij helpt ons haar
te verdragen. De dichter Lieke Marsman
beschreef gevoel als onze meest directe
relatie met de werkelijkheid: *denken kijkt
er van een afstand naar, voelen bevindt
zich er middenin.*

Ons lichaam begrijpt een situatie vaak
eerder dan onze taal. We lopen een ruim-
te binnen en voelen dat iets niet klopt.
Ons brein tast voortdurend de sociale
omgeving af. Hoor ik erbij, heb ik bete-
kenis, ben ik veilig, word ik eerlijk be-

handeld? Ons zenuwstelsel reageert sneller dan ons denken. De onderstroom is daarom ook een taalvraagstuk: we voelen iets voordat we het kunnen zeggen en zoeken vervolgens, aftastend en soms stuntelend, naar woorden.

De taal van de onderstroom

Relatietherapeuten weten hoe behulpzaam metaforen daarbij kunnen zijn. Wanneer iemand zegt: 'Het voelt alsof er een muur tussen ons staat', wordt die muur geen feitelijke discussie, maar een ingang: hoe ziet hij eruit, hoe lang staat hij daar, waar beschermt hij jullie tegen? Een beeld kan nauwkeuriger zijn dan een rationele analyse. De Amerikaanse socioloog Arlie Hochschild ontdekte iets vergelijkbaars in haar onderzoek onder conservatieve Amerikanen. Politieke overtuigingen worden volgens haar mede gedragen door een *deep story*: een diepgevoeld verhaal over erkenning, rechtvaardigheid en verlies. Mensen ervaren dat zij hard hebben gewerkt, zich aan de regels hebben gehouden en toch hun plaats lijken kwijt te raken. De eerste vraag is dan niet of dat verhaal feitelijk klopt, maar welke ervaring erin om taal vraagt. Sinds ik haar werk las, hoor ik in maatschappelijke discussies minder vaak botsende meningen en vaker verhalen die nog niet zijn verstaan. Dat laat mij anders luisteren. Minder naar wat mensen zeggen, meer naar wat zij proberen te zeggen. Minder naar standpunten en meer naar de ervaringen waaruit ze zijn ontstaan. Mensen hebben niet altijd eerst behoefte aan een oplossing, maar aan iemand die nabij is voor wat zich nog moeilijk laat zeggen. Dat vraagt *présence*: aanwezig, toegankelijk, ontvankelijk en betrokken zijn, juist

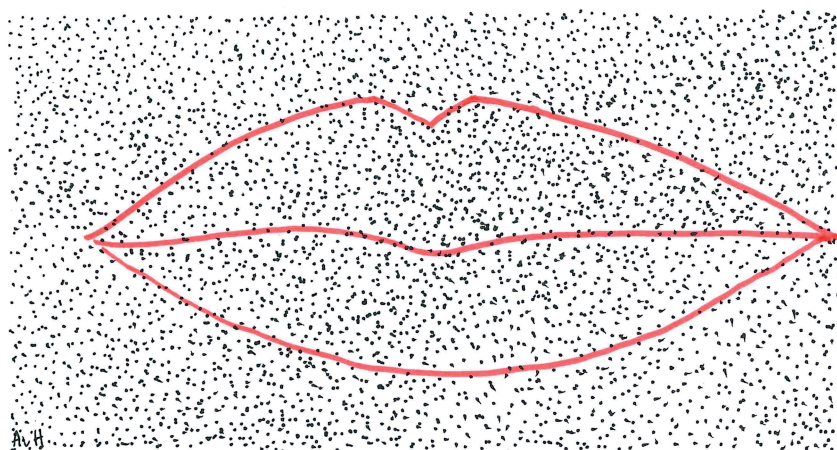
wanneer het ongemakkelijk wordt. De taal van de onderstroom is een *relatie-taal*. Zij ontstaat tussen mensen. Wanneer de één beschikbaar wordt voor de ervaring van de ander, vindt degene die spreekt woorden voor wat eerder woordloos was, terwijl ook degene die luistert wordt geraakt en verandert.

De beeldhouwer Barbara Hepworth schreef: *Perhaps what one wants to say is formed in childhood, and the rest of one's life is spent trying to say it*. Wij zoeken een leven lang naar woorden voor iets dat wij ooit voelden voordat wij het konden benoemen. Een kind kijkt eerst en leert daarna spreken. Wijsheid zou weleens de omgekeerde beweging kunnen zijn: dat wij, na een leven vol woorden, opnieuw leren kijken. Mijn kleinzoon leerde me opnieuw kijken naar een grasspriet tussen twee stoeptegels.

Achter boosheid kan verdriet schuilgaan, achter verwijten een verlangen, achter een overtuiging een verhaal en achter schaamte de hoop dat de ander niet weggaat wanneer zichtbaar wordt wat we zelf nauwelijks verdragen. We hebben de ander nodig om onszelf te kunnen vinden. Niet iemand die ons tevoorschijn trekt, maar iemand die blijft zoeken en de kleine signalen verstaat.

Dat is voor mij de taal van de onderstroom. Datgene wat zich voorzichtig laat vinden wanneer er iemand is die werkelijk kijkt en luistert. Zoals mijn kleindochter zich verstoppt. Eerst stil en ongezien. Dan, wanneer het zoeken lang genoeg heeft geduurd, een ingehouden lach, een schuivende voet, een klein geluid. Niet genoeg om zichzelf volledig prijs te geven. Wel genoeg om te zeggen: *Zoek nog even door. Je bent dichtbij*

Eric Koenen is commissaris bij meerdere organisaties, oud-bestuurder en medeoprichter van de Academie voor Interventiekunde. Hij schreef onder meer *Samen slim*, hoe collectieve intelligentie ons gaat redden en begeleidt topbestuurders bij complexe vernieuwingsvraagstukken

De Achterkant

Moesje (over wat er in en achter een woord zit)

‘Moesje’ is een woord met een affectieve connotatie. Vaak verwijst het naar een wat oudere vrouw die met respect behandeld wordt, iemand die men koestert, vaak ook iemand die enigszins kwetsbaar is door haar hoge leeftijd. Een zeurderig, naar mens zal nooit ‘moesje’ genoemd worden. Nu komt in het Surinaams-Nederlands de uitdrukking ‘dat brengt moesje niet naar Parijs’ voor. De betekenis ervan is: daar schieten we niets mee op, dat brengt ons niet verder. Die uitdrukking is nog vrij algemeen bekend onder mensen in Suriname en onder de oudere generatie(s) Surinamers in Nederland. Maar waar komt zij vandaan, wat hebben Surinamers met Parijs?

Om maar direct met de deur in huis te vallen: met Parijs hebben de Surinamers hoegenaamd niets. Er zijn steden buiten Suriname die wel een duidelijke referentiële waarde hebben voor mensen die reizen, of familie in het buitenland hebben. Amsterdam natuurlijk, nog altijd de belangrijkste bestemming voor het internationale vliegverkeer. Sommige Surinamers, zelfs zij die er nooit geweest zijn, spreken over Amsterdam alsof dat ergens achter Nickerie al begint. En verder is er een handvol steden in Nederland die Surinamers bekend in de oren klinkt: Den Haag, Rotterdam, Tilburg, en dan zijn er nog allerlei plaatsen die hen vertrouwd zijn uit berichten op tv en in de krant: Miami, Belém, Willemstad, Port-au-Prince. Maar Parijs hoort niet in dat rijtje thuis.

Naar alle waarschijnlijkheid is ‘dat brengt moesje niet naar Parijs’ een leenvertaling uit het Sranantongo: *dati no e tya musyu go na Parijs*. Interessant is dat er samen met die adaptatie een genderverschuiving heeft plaatsgevonden. Het woord *musyu* is een aan het Sranan aangepaste, verbasterde vorm van *monsieur*. ‘Moesje’ is dus niet enkel formeel, maar ook semantisch verbasterd.

Het is mogelijk dat de uitdrukking in het Sranantongo haar oorsprong heeft in de plantagecultuur uit de tijd van de slavernij: nogal wat planters en administrateurs – vooral de vroegere, 17e-eeuwse – hadden een link met Frankrijk, met name door de toestroom van Franse Hugenoten na de opheffing van het Edict van Nantes in 1685. Zo bleef Parijs voor Franstalige planters een belangrijk cultureel oriëntatiepunt. In krantenadvertenties uit de 19e en 20ste eeuw werd overigens vaak vermeld dat bij nieuw geïmporteerde, overzeese goederen (‘pas ontpakt’) de nieuwste mode uit Parijs was meegekomen.

Als de uitdrukking inderdaad wortelt in de vroegere plantagecultuur, dan kan er ook een impliciete klacht mee bedoeld zijn: dat er geklaagd werd over het werk van de slaven en de verminderde opbrengst van de plantage, boekhoudkundige cijfers die dan uiteraard geen aanleiding gaven om de *monsieur* van de plantage een reis naar Parijs te laten plannen. Waarmee we het terrein van de speculatie betreden en, zoals men weet, brengt die moesje niet naar Parijs.

Michiel van Kempen (emeritus hoogleraar Nederlands-Caraïbische Letteren, UVA)

Noord & Zuid

negende jaargang – nummer 17
september 2026

bijdragen

Hilde Adriaenssens, Else Boekkooi, Filip Buekens,
Melina De Dijn, Eric Koenen, Willy Martin,
Marten van der Meulen, Freek Van de Velde,
Baldwin Van Gorp, Michiel van Kempen,
Marc van Oostendorp, Pia van Sonsbeeck,
Piek Vossen, Gloria Wekker

gedichten

Hans Andreus, Lisette Lombé, Erik Spinoy

tekeningen

Anne van Herreweghen

De Orde van den Prince is een Vlaams-Nederlands genootschap voor Nederlandse Taal en Cultuur. Het is een pluralistische en politiek ongebonden vereniging van leden die zich inzetten voor de bevordering van de Nederlandse taal en de cultuur van de Lage Landen. De kernwaarden van het genootschap zijn vriendschap en verdraagzaamheid. *Noord & Zuid* is het ledenblad van het genootschap. Ook niet-leden kunnen als Vriend van de OvdP een abonnement nemen via de website www.ovdp.net.

